"IMPACT FACTS" a quarterly Journal has been printed by Manohar Digambar Jondhale Rohini Printing Press, Vaishali Nagar, Plot No.19, Taroda (Buzurg), Nanded 431605 For its owner, publisher and editor Mr.Kailas Ganpatrao Kaninde and Published at Near the Buddha Vihar, in front of Nagsen Public reading room, Samtanagar, Bhokar,Tq.Bhokar Dist.Nanded - 431801

Editor : Kailas Ganpatrao Kaninde
RNI.MAHMUL 03374/2015
Email : impactfacts@gmail.com
Mobile : 9767044993

Peer Reviewed

ISSN 2454-8332

IMPACT FACTS

Quarterly - Vol.1 ● Issue 4 ● 15 June - 14 Sept. 2016 ● Rs.100/ ●

International
interdsciplinary Multilingual Research Journal

Editor
Kailas G.Kaninde

peer Reviewed

RNI. MAHMUL 03374/2015-TC
ISSN 2454-8332

International
Interdisciplinary Multilingual Research Journal

IMPACT FACTS

Quarterly - vol.I • Issue - 4 • 15 June - 14 Sept 2016 • Rs. 100/-

Editor :- Kailas Ganpatrao Kaninde
Co-Editor :- Dr.Sidharth Jadhav

• Associate Editor •

Dr.Vijapure B. V.
Dr.Kuchekar H.S.
Dr. Bhosale B.R.
Asst.Prof. Dongre N.B.
Asst.Prof.Koreboinwad V.D.
Asst.Prof. Birde B.F.
Asst.Prof. Pandit R.B.
Asst.Prof. Navse D.G.
Asst.Prof.Kumare L.N.
Asst.Prof. Dongre L.B.
Asst.Prof. Bansode S.R.

* This Quarterly Peer Reviewed Research Journal "Impact facts" contains the different opiniouns of authors and researchers. Its printer, owner, publisher, editor board of this journal not responsible. For any controversial remarks or opiniouns of researchers.

* Any copy right issues like plagrism, found in any paper, here auther and research will be responsible for that but not printer, owner, publisher and editor of this impact facts.

"Impact Facts" a quarterly Journal has been printed by Manohar Digambar Jondhale, Rohini Printing Press, Vaishali Nagar, Plot No.19, Taroda (Buzurg), Nanded 431605. For its owner, publisher and editor Mr.Kailas Ganpatrao Kaninde and Published at Near the Buddha Vihar, in front of Nagsen Public reading room, Samtanagar, Bhokar, Tq.Bhokar Dist.Nanded - 431801

• Editorial Board •

Dr. Aderagho G.H.
Dr. Ballore S.K.
Asst.Prof. Hajare R.D.
Asst.Prof. Patil S.R.
Asst.Prof.Wagatkar V.M.
Dr.Ragade S.R.
Asst.Prof. Narkulwad G.S.
Asst.Prof. Ingale P.P.
Asst.Prof. Pandit P.B.
Asst.Prof. Shelke S.K.
Asst.Prof. Raibhole P.M.
Asst.Prof.Jadhav P.P.

• Editorial Advisers •

Prof. Dr. Shende K.C.
Prof. Dr. Dharurkar V.L.
Prof. Dr. Kamble B.M.
Prof. Dr. Kirdak B.H.
Prof. Dr. Kale S.P.
Prof. Jadhav J.T.
Prof. Dr. Gaikwad B.N.
Prof. Dr. Rajendra D.Shinde
Prof. Dr. Rajendra Gonarkar
Prof. Dr. Adinath Ingole
Prof. Dr. Gajbhiye P.H.
Prof. Dr. Chandre A.M.

Legal Advisers
Ad.Jamnik Mangesh R.
District & Session Court, Nanded

Official Address for Contact :
Quarterly Impact facts
Near the buddha vihar in front of Nagsen public reading room,Samtanagar, Bhokar Tq. Bhokar Dist Nanded-431801.
Email : impactfacts@gmail.com
Mo.No.9767044993
Annual Fees : Rs 400/-
Issue Rs. 100/-

How you will send your research paper?
1] It will be send by Email.
2] Font for marathi,Hindi - Ms Word 2007,Ism-DVB-TT-Surekh Font Size 15 ,
For English -Times New Roman -12
3] For Reference, Quotion,Bibiliography,Please refer MLA
4] Please send your notification having your signature by station that this/sent research paper

INDEX

Sr. No.	Paper title	Author name	Page No.
01	Impact of Globalisation on Indian Administration	Dr. Rajendra D. Shinde	01
02	Impact Of Cinema On Youth	Dr. RajendraGonarkar	04
03	Book Review	Ganesh Narkulwad	06
04	Basaveshwara's Political Philosophy	Prof. B.G. Patil	08
05	Child Labor: Eradication Through Human Rights Education	Mr. Chougule S. B.	12
06	डॉ.सुशिला टाकभौरे कृत 'शिकंजे का दर्द' में अभिव्यक्त नारी वेदना (सामाजिक परिप्रेक्ष)	पाटील एस.आर.	15
07	सक्षम भारतासाठी डिजिटल योजना-एक दृष्टीक्षेप	प्रा.डॉ.कुचेकर एच. एस.	17
08	औद्योगिक विकासातील प्रादेशिक असमतोलता	प्रा. वाघमारे भगवान शंकरराव	24
09	भय:जीवनातील मोठा शत्रू	प्रा.अहसरे व्ही.बी.	28
10	योगसाधना: आजच्या काळाचीगरज	प्रा.जे.बी.वारघडे	30
11	आदिवासींचे वैद्यकशास्त्र	डॉ .आनंद भंडारे	32
12	"नांदेड जिल्ह्यातील कृषी तंत्रज्ञानाच्या स्तराचे अभिक्षेत्रीय प्रारूप "	राठोड सुनिल धोंडीराम कोरे गोरख माधवराव	34
13	बचत गटाची चळवळ व महिला सक्षमीकरण	प्रा. बालाजी बिरदे	39
14	मराठी ग्रामीण कथेचे बदलते स्वरुप	डॉ. आनंद भंडारे	41
15	तृतीयपंथीयांच्या नातेसंबंधाचा दृष्टिकोन : एक अभ्यास	कानिंदे के.जी	43

IMG-20161011-WA0014.jpg
10/14/2016
https://mail.google.com/mail/u/0/#inbox/157b92ca6c1d3c45?projector=1

10/14/2016 IMG-20161011-WA0009.jpg

औद्योगिक विकासातील प्रादेशिक असमतोलता

प्रा. वायभासे भगवान शंकरराव
सहाय्यक प्राध्यापक (लोकप्रशासन)
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय आष्टी ता. आष्टी जि. बीड

भारताच्या आर्थिक विकासात औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा अतिशय मोठा असून देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने तो अत्यंत महत्वाचा आहे. औद्योगिक विकास घडवून आणत असताना सर्वच राज्यांच्या हिताच्या दृष्टीने शासनाने [illegible] औद्योगिक धोरणे व पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून समतोल उपलब्धतेचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. अलिकडील काळात आर्थिक विश्लेषणात व नियोजनात औद्योगिकरणाच्या माध्यमातून देशातील सर्वच राज्यांना किंवा प्रदेशांना औद्योगिक विकास समतोल प्रमाणात साधण्याचा प्रयत्न होतो असे नाही त्यामुळे देशातील काही प्रदेशाचा मोठ्या प्रमाणात विकास होतो तर काही प्रदेश पूर्णपणे मागासलेले असल्याचे दिसून येतात त्यामुळे औद्योगिक विकासात उद्योगाचे विकेंद्रिकरण होणे गरजेचे असते

भारतासारख्या ज्या देशाचे एकूण क्षेत्र अतिशय विस्तीर्ण असते, जेथे नैसर्गिक साधनसामुग्रीची विविधता असून मनुष्यबळ भरपूर प्रमाणात उपलब्ध असते अशा देशात समतोल प्रादेशिक विकास होणे महत्वाचे असते. राज्याचा संपूर्ण विकास हा औद्योगिक क्षेत्रावर अवलंबून असतो त्यामुळे राज्यातील लोकांना रोजगार उपलब्ध होत असतो तसेच आर्थिक विकास साधला जातो परंतु त्यासाठी त्या राज्याच्या प्रत्येक भागात छोटे मोठे उद्योग उभारणे गरजेचे असते जेणे करून त्या भागाचा सर्वांगीण विकास घडून येईल व राज्यातंर्गत असणारे उद्योगाचे केंद्रिकरण संपुष्टात येईल. आज घडीला औद्योगिक क्षेत्रातील विकासामध्ये दिसून येणारी प्रादेशिक असमतोलता हा राष्ट्रीयस्तरावर वादाचा विषय बनला आहे. राज्याराज्यात आर्थिक विषमता निर्माण होत असून रोजगारांचा प्रश्न उद्भवत आहे. ही समस्या लक्षात घेऊन प्रादेशिक समतोलता घडून आणण्यासाठी शासन व प्रशासनाकडून जाणिवपूर्वक प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. प्रादेशिक असमतोलता म्हणजे राज्यातील विषमतेची दरी निर्माण होणे, सामाजिक न्याय प्राप्त न होणे सर्वांना विकासाची संधी उपलब्ध न होणे असे होय.

औद्योगिक विकासातील प्रादेशिक असमतोलतेची कारणे

औद्योगिक विकासातील असमतोलता ही वस्तुस्थिती असून औद्योगिक केंद्रिकरणांचा तो भाग बनला आहे. ही प्रादेशिक असमतोलता का निर्माण झाली या बाबतीत पुढील काही कारणांचा आढावा घेता येईल.

१. मुलभुत सुविधा :- रस्ते वाहतूक, रेल्वे वाहतूक व वीजपुरवठा या मुलभूत सोयी सुविधा सर्व राज्यातून सारख्या प्रमाणात उपलब्ध होत नाही. ग्रामीण भागात पाणीपुरवठा वीज, रस्ते व मुलभूत सोयी यांची सतत मागणी तेथे चालू असते. यांच्या नियोजनाबाबत पुरेशी तरतुद करण्यात आलेली नसते.नवीन उद्योजक अशा शहरांकडे जात असतात जेथे या सर्व मुलभूत सुविधा त्यांना उपलब्ध होतात त्यामुळे अशा भागात उद्योगांची अधिक संख्या वाढून केंद्रिकरण होते

२. नैसर्गिक घटक :- औद्योगिक विकासाच्या दृष्टिने प्रादेशिक असमतोलता निर्माण होण्याचे दुसरे कारण म्हणजे नैसर्गिक घटक होय.उद्योगांच्या निर्मितीसाठी नैसर्गिक घटक अतिशय महत्वाचे असतात किंबहुना त्यावरच तेथे उद्योगाची निर्मिती होत असते उदा. कापड उद्योग (दमट हवामान), कातडी कमावण्याचे उद्योग (पाणी पुरवठा). तसेच खनिज उद्योग, ताग उद्योग यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सुविधा गरजेच्या असतात.खनिजसंपत्ती वाहतूकीस अवजड असते त्यामुळे दगडीकोळसा कच्चे लोखंड यामुळे पोलाद निर्मितीचे उद्योग खाणींच्या आसपास असतील तर अधिक किफायतशीर ठरते. सिमेंट, पोलाद, कागद उद्योग व रसायन उद्योग विशिष्ट भागात आढळतात याचे कारण म्हणजे नैसर्गिक घटक होय.

३. ऐतिहासिक घटक :- निर्यात व वाहतुकीची (जहाज) सोय असे दोन मुद्दे विचारात घेतले तर चेन्नई, मुंबई व कोलकत्ता या तीन शहरातून कारखानदारी ब्रिटिशांना अधिक सोयीची वाटली. ब्रिटिश कारखानदारांनी भारतात गुंतवणूक करताना मुख्यत्वे वाहतूकीची सोय हाच घटक लक्षात घेतला होता. स्वातंत्र्योत्तर काळातदेखील चेन्नई, कोची, विशाखापट्टणम, मुंबई व कोलकत्ता ही बंदरे आयात निर्यात व्यापाराकरीता सोयीस्कर समजली जात आहेत त्यामुळे मुंबई, चेन्नई व कोलकत्ता येथे वाढत्या कारखानदारीला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे असा निष्कर्ष चुकीचे ठरणार नाही

४. शासकीय धोरणे :- राज्य सरकारचे पाणीपुरवठा, रस्ते बांधणे, दळणवळण व वीज पुरवठा इत्यादी संबंधीचे शासकीय धोरणे कसे आहेत यावर देखील उद्योग उभारणीचे प्रमाण दिसून येते. उद्योगासाठी अनुकूल असणारे शासकीय धोरणे जर असतील तर उद्योग वाढीस लागतील. राज्यामध्ये उद्योग उभारणी करताना औद्योगिक परवाना देण्यासाठी असणारी प्रक्रिया सरळ असावी जेणे करून उद्योजकांना उद्योग उभारणीसाठी प्रेरणा मिळेल. तसेच गुंतवणूक, [illegible] व [illegible] सुरक्षा राज्य शासनाने आणि [illegible] उद्योग उभारणीचे शक्यता अवलंबून असते. म्हणून औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासासाठी शासकीय धोरणे त्याचा परिणाम म्हणून उद्योगाची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढलेली दिसून येईल परंतु यातून उद्योगांचे केंद्रिकरण प्रादेशिक असमतोलतेस पूरक स्थिती निर्माण होते.

५. स्थानिक नियोजनाची कमतरता :-ज्या राज्यात खनिजसंपत्ती व कच्चामाल विपुल प्रमाणात उपलब्ध असून देखील त्यांचा विकास झालेला नाही. उद्योग उभारणीसाठी आवश्यक असणारे स्थानिक स्तरावरील नियोजनाचा अभाव असल्यामुळे उद्योग उभारणीसाठी पोषक वातावरण निर्माण होत नाही. पर्यायाने ते उद्योग इतर राज्यात स्थलांतरीत होतात त्यामुळे औद्योगिक असमतोलता वाढीस लागते.

भारतातील औद्योगिक विकासातील प्रादेशिक असमतोलतेची सद्यस्थिती -

देशात अनेक राजकीय, आर्थिक व ऐतिहासिक घटकामुळे नियोजनाद्वारे प्रयत्न करून देखील औद्योगिक असमतोलता अद्याप तशीच दिसून येते. पंजाब, हरियाणा, महाराष्ट्र ही राज्य सोडली तर राजस्थान, आसाम, जम्मू काश्मीर, अरुणाचल प्रदेश व बिहार ही राज्य औद्योगिकदृष्ट्या अत्यंत मागास आहेत. या राज्यांचा औद्योगिक उत्पादनात अत्यंत नगण्य वाटा आहे. अनेक राज्यात देखील विभागीय असमतोलता असल्याचे दिसून येते.महाराष्ट्र राज्यात फक्त पश्चिम महाराष्ट्रात जेवढी औद्योगिक प्रगती झाली आहे तेवढी कोकण, मराठवाडा व विदर्भ यात झालेली नाही. त्यामुळे इतर मुंबई, पुणे, औरंगाबाद व नाशिक विभागात स्थलांतरीत झालेल्या लोकांचे प्रमाण अधिक आहे. औद्योगिकरण वाढल्याने भारतात काही शहरामध्ये कायदा व सुव्यवस्था, पाणीपुरवठा, वीजपुरवठा, निवास व्यवस्था व आरोग्यविषयक प्रश्न गंभीर बनले आहेत. वायु व ध्वनी प्रदुषणामध्ये कर्मचाऱ्यांची काम करण्याची क्षमता घटलेली आहे. तसेच शांतता व सुरक्षितता या गोष्टी धोक्यात येऊन पाणीपुरवठा व स्वच्छता या समस्या वाढत असल्याने याचा परिणाम आरोग्यावर होत आहे ही एक गंभीर बाब आहे.

महाराष्ट्र, गुजरात, पश्चिम बंगाल, तामिळनाडू व आंध्रप्रदेश या राज्यात १९८५ - ८६ साली एकुण औद्योगिक उत्पादनापैकी ६०% उत्पादन होते, तर बाकीच्या सर्व राज्यांचा मिळून वाटा फक्त ४०% इतका होता. महाराष्ट्रात मुंबई, पुणे, नाशिक, पश्चिम बंगालमध्ये कोलकत्ता व आसपासचा परिसर, दिल्ली व हरियाणा या भागात जे औद्योगिक पट्टे आहेत त्याचाच जवळपास ७०% वाटा होता. मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक केंद्रिकरण झाले असल्यामुळे प्रादेशिक असमतोलता दिवसे-दिवस वाढत असल्याचे दिसते. भारतातील औद्योगिक धोरण १९५६ नुसार औद्योगिक विकासात प्रादेशिक समतोलता आणण्याचे ठरविण्यात आले होते व त्यास तत्वतः मान्यता देण्यात आली होती. पण आजचे चित्र उद्दिष्टापेक्षा वेगळे आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर औद्योगिकरणाचा वेग वाढला असला तरी तो प्रत्येक राज्याचा वेगवेगळा राहीला आहे. काही राज्य अद्याप औद्योगिक दृष्ट्या अप्रगत आहेत तर काही मागासलेली आहेत. तसेच राज्याराज्यात देखील काही शहरेच औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत आहेत तर काही मागास आहेत. उदा. पश्चिम महाराष्ट्रातील पुणे, मुंबई व नाशिक अशे या पट्ट्यात कारखान्याची संख्या प्रचंड आहे तर काही जिल्हे विना उद्योग जिल्हे म्हणून अस्तित्वात आहेत उदा. हिंगोली,गडचिरोली इ.

भारतात औद्योगिक विकासातील प्रादेशिक असमतोलताची दरी दिवसेंदिवस वाढत असून ती कमी करण्याच्या अनुषंगाने शासनाने वेळोवेळी पावले उचलणे गरजेचे आहे. ही स्थिती जर अशीच कायम राहीली तर देशात अराजकता माजेल, विकासात समतोलता राहणार नाही काही शहरांचा व भागांचा प्रचंड विकास होईल तर काही शहरे ओस पडतील.म्हणून नसा पश्चिम बंगाल व महाराष्ट्र या दोन राज्याचा विकास होत आहे त्याचप्रमाणे इतर राज्यांचाही औद्योगिक विकास होणे गरजेचे आहे.

विविध पंचवार्षिक योजना व प्रादेशिक असमतोलता

भारत स्वातंत्र झाल्यानंतर देशात औद्योगिक नियोजनाचे व समतोल औद्योगिक प्रादेशिक विकासाचे उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विविध धोरणांचा व पंचवार्षिक योजनांचा पुरस्कार करण्यात आला होता. १९४८ च्या औद्योगिक धोरणापासून त्याची सुरूवात झालेली दिसून येते दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये औद्योगिक असमतोलता कमी करण्यासाठी काही उपाय सुचविले होते. औद्योगिकदृष्ट्या मागास असलेल्या भागास वीज, पाणी व वाहतूक सुविधा उपलब्ध करून देणे, लघु उद्योग व ग्रामोद्योग त्यांचा विकास घडवून आणने, मागास भागाचा सार्वजनिक हिताच्या दृष्टिने विकास घडवून आणण्यासाठी खाजगी प्रकल्पाला मान्यता देणे असे प्रयत्न करणे महत्वाचे मानले होते. याचा प्रत्यय म्हणून भिलाई, दुर्गापूर, रुरकेला या मागासलेल्या भागात सार्वजनिक क्षेत्रातील पोलादाचे व अवजड वीज उपकरणाचे प्रकल्प स्थापन करण्यात आले असल्याचे दिसून येते.

उद्योगांचे भौगोलिक केंद्रिकरण टाळून विकेंद्रिकरण घडवून आणण्याच्या दृष्टीने तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत प्रयत्न करण्यात आले होते. मध्यवर्ती सरकारचे औद्योगिक परवाना धोरणाचे स्वरूप असे असावे की त्यामुळे उद्योगाचे विकेंद्रिकरण घडवून येईल, मागासलेल्या प्रदेशामध्ये प्रशिक्षण देणाऱ्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करणे, औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागात सुमारे ३०० औद्योगिक वसाहती स्थापन करणे जेणे करून औद्योगिक विकासातील असमतोलता कमी करता येईल

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत सर्वांगिक विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने काही घटक राज्यामध्ये जिल्हा योजना तयार करून भौगोलिक व सामाजिक घटकावर केलेल्या वर्गीकरणानुसार त्यांना आर्थिक सवलती देणे व त्या भागात सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाची निर्मिती करणे व विविध विकासाच्या दृष्टीने उद्योगांना सवलती देणे. या योजनेच्या काळात देशातील २२९ जिल्हे औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेले ठरविले होते सार्वजनिक वित्तीय संस्थाकडून या मागासलेल्या जिल्ह्यांना सवलतीच्या दरात वित्तीय मदत देण्याचे ठरविण्यात आले.

पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत निरनिराळ्या घटक राज्यांच्याऔद्योगिक विषमतेचे प्रमाण कमी करण्यासाठी पावले उचलण्यात आली मध्यवर्ती सरकारने औद्योगिक प्रकल्प तांत्रिक दृष्टिकोणातून तयार करून सार्वजनिक वित्तीय संस्थाकडून त्यांना आर्थिक मदत मिळून देण्यासाठी प्रयत्न करण्यात यावे. तसेच मागासलेल्या भागात उद्योग उभारणी करणाऱ्या उद्योगास विशेष सवलत देण्याचे ठरले होते. त्यामुळे उद्योगांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होईल अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली होती.

सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागास औद्योगिक विकास घडवून आणण्यासाठी नवीन योजनांची आखणी व कार्यवाही करण्याचे ठरले. मोठ्या शहरी भागात उद्योगाचे केंद्रिकरण टाळण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. त्याचबरोबर ग्रामीण उद्योगाच्या विकासासाठी रू.१७८० कोटीची तरतुद करण्यात आली होती. तसेच

६ ते १० या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात औद्योगिकदृष्ट्या मागास असलेल्या भागातील उद्योगासाठी विशेष आर्थिक सवलती देवून कमी व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करून देणे. विनाउद्योग जिल्ह्यात उद्योग स्थापन करुन सर्व मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे असे प्रयत्न करण्यात आले होते.

प्रादेशिक असमतोलता कमी करण्यासाठी उपाय योजना

१. शासनाच्या औद्योगिक धोरणामध्ये मागास क्षेत्रासाठी विशेष सवलती देऊन उद्योगास पूरक वातावरण निर्माण करणे.
२. उद्योगाचे केंद्रिकरण टाळून विकेंद्रिकरण घडून आणणे.
३. प्रोत्साहात्मक व प्रेरणात्मक दृष्टीने उद्योग उभारणीसाठी प्रयत्न करणे.
४. मागास भागात औद्योगिक विकासासाठी उपयुक्त असणाऱ्या पायाभूत सुविधा उपलब्ध करुन देणे.
५. मोठ्या उद्योग निर्मितीच्या उभारणीस मागास क्षेत्रामध्ये अनुकूल वातावरण निर्माण करुन देणे.
६. औद्योगिकदृष्ट्या मागास भागात लघुउद्योग व कुटिरोद्योग यांचा विकास घडून आणणे.
७. शेतीवर आधारीत उद्योगाची निर्मिती मागास भागामध्ये करणे.
८. शाळा, महाविद्यालय, करमणूकीचे साधने व तंत्रशिक्षण संस्था यांची उभारणी मागास भागामध्ये करणे.
९. स्थानिक रोजगार निर्मितीच्या दृष्टिकोणातून नवीन उद्योजकांना प्रोत्साहित करणे.

१०. उद्योगावरील निर्बंध कमी करणे व परवाना पद्धती सुलभ करणे.
११. उद्योगासाठी आवश्यक असणारा कच्चा माल उपलब्ध करून देणे.
१२. रस्ते, वीज, पाणी व दळणवळणाचे साधने उपलब्ध करून देणे.
१३. मागास क्षेत्रामध्ये खाजगी उद्योग निर्मात्याला प्रोत्साहन देणे.
१४. औद्योगिकदृष्ट्या आवश्यक वातावरण निर्मिती व सुरक्षितता उपलब्ध करुन देणे.
१५. मागास भागामध्ये थेट विदेशी गुंतवणूक करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
१६. प्रादेशिक असमतोलता दूर करण्यासाठी स्थानिक जनतेचे सहकार्य प्राप्त करून घेणे.

समारोप

वरील प्रमाणे औद्योगिक क्षेत्रामध्ये निर्माण झालेली विकासातील प्रादेशिक असमतोलता त्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. आज दिवसेंदिवस प्रादेशिक असमतोलता वाढत असून देशातील काही राज्याचा विकास होताना दिसतो तर काही राज्य मागासलेली आहेत. हा विकासातील असमतोलपणा नष्ट करण्यासाठी सर्व स्तरातून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. नवीन उद्योग उभारणीसाठी शासन व प्रशासनाकडून पावले उचलणे ही गरजेचे असून नवीन उद्योजकांने त्यास अनुकूलता दाखविणे आवश्यक आहे. प्रादेशिक असमतोलता ही एक देशासमोरील व औद्योगिक विकासापुढील मोठी समस्या असून त्यावर वेळीच मात करणे किंवा तिची तिव्रता कमी करणे गरजेचे आहे. भारतात औद्योगिक विकास साधत असताना काही राज्यांनाच घेऊन चालणार नाही तर सर्व राज्यांना सोबत घेऊन विकास करणे आवश्यक आहे. जेणे करुन सर्वांमध्ये समानतेची भावना निर्माण होईल व सर्वांना विकास साधण्यासाठी संधी उपलब्ध होईल. सदर संशोधन पेपरच्या माध्यमातून सुचविण्यात आलेल्या उपायाचा गांभीर्याने विचार करून ते अंमलात आणले तर प्रादेशिक असमतोलता निश्चित कमी होईल असे वाटते व असे करणे औद्योगिक प्रशासनाच्या दृष्टिने अत्यंत महत्वाचे आहे.

संदर्भ सूची :-

१. दत्त आणि सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चंद आणि कंपनी प्रा. लि रामनगर, नवी दिल्ली २०१३
२. देसाई आणि भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे. २०११
३. डॉ. फडिया सुरेंद्र, भारतीय लोकप्रशासन, नॅशनल पब्लिकेशन हाऊस, जयपूर. २००५
४. यशवंत अ. पंडितराव, भारतातील ग्रामीण औद्योगिकरण खडसे प्रकाशन. २००३
५. Dr. Prasad Chandrashekhar, Ecoonomice Servey of India, १९४७ to २००९, New century Publication, New Delhi २००९
६. Sury M.M., Indian's five year plans I to XI, New century Publication, New Delhi. २००८

ISSN - No. 2319-9318

Peer Reviewed International Research Journal

UGC Approved

VIDYAWARTA

Special Issue.

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's

Arts,Commerce and Science College, Ashti

Tal.Ashti, Dist.Beed (MS)

Accredited by NAAC B++ Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001:2015, Green Audited College

Interdisciplinary National Conference on

Recent Trends in Social Sciences & Commerce

27th February 2018

PUBLIC ADMINISTRATION & POLITICAL SCIENCE

Organizer
Dr. S. R. Nimbore
Principal

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's

Arts, Commerce & Science College, Ashti, Dist.Beed

Accredited by NAAC B++ Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001:2015, Green Audited College

Organized by

One Day Interdisciplinary National Conference on

Recent Trends in Social Sciences and Commerce

Tuesday, 27th February, 2018

Principal & Organizer

Dr. S.R. Nimbore

Convenors

Dr. B.S. Waghmare

Prof. R.E. Bharudkar

Published By

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd.

Limbaganesh, Dist.Beed

ISSN: 2319 9318

Publisher:
Smt. Archana Rajendra Ghodke
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed- 431126
Cell- 9850203295

© **Dr.S.R. Nimbore**

Organising Committee:

Dr. S.G. Gopane (Vice Principal)
Prof. D.P.Mundhe
Dr. B. S. Waghmare
Dr. B.N. Mutkule
Dr. S.M. Wandhare
Prof. N.N. Nanwate
Prof. M.K. Shirsath
Prof. R.S. Satbhai
Prof. R.E. Bharudkar
Prof. M.C. Talware
Prof. J.M. Pathan
Dr. R.T. Sontakke
Dr. A.B. Shinde
Prof. S. A. Mutkule
Prof.Smt.S.M.Khude
Dr. S.A. Wangujare

Printer:
Shivam Digital, Ashti Dist.Beed
Ashish Press, Ashti Dist.Beed

Type Setting:
Shri. T.K. Redekar
Shri. S.S. Nikalje

Edition:
First Edition - February 2018

FORWARD

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's Arts, Commerce & Science College, Ashti organises One Day Interdisciplinary National Conference on 'Recent Trends in Social Sciences and Commerce' on Tuesday, 27th February 2018. This is a great moment of happiness and excitement to welcome the delegates from all over the Nation in our college. I am proud to state that we are the pioneer educational institute in our region. We have improved a lot at physical and administrative level. As per need of time we are imparting higher education to the students from rural areas. Since half century we strive to provide our students and teachers upgraded infrastructure and current resources.

In this vast age of computer, where everything changes at every moment. Knowledge of recent trends in every subject becomes essential. As all the subjects, departments, streams and faculties are interconnected, one way or the other, interdisciplinary conference gets a special significance. This builds interdependent sprit of team work. This conference gives an opportunity to the students and teachers to share and exchange their ideas on one common platform.

On behalf of Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal, I welcome all the scholars and eminent stakeholder to participate and contribute in the conference.

Er. Kishor Hambarde
President,
Ashti Taluka Shikshan
Prasarak Mandal, Ashti

PREFACE

Arts, Commerce & Science College organises One Day Interdisciplinary National Conference on 'Recent Trends in Social Sciences and Commerce' on Tuesday, 27th February, 2018. We welcome all delegates for the same. Every year we organize National & State Level Seminars and conferences in various subjects. This year also we are going to organize interdisciplinary conference. We have received more than 300 research papers. This is very good sign of teachers attraction towards research culture in higher education. A part from API score, papers give us an outlook to deep in to interested area of the subject.

In all over India teachers and students show much interest in research now a days. The topic and themes of the conference are useful for students, teachers, researchers and all stakeholders of concerned departments.

All the staffs of our college from teaching and non-teaching sections is enthusiastically involved in the preparation of the conference. Papers are collected and reviewed by peer team. Professors have their personal opinions and observations expressed in papers.

I congratulate my staff and welcome the guests for the conference. Thank You.

Dr. S.R. Nimbore
Principal,
Arts, Commerce and
Science College, Ashti
Ta.Ashti, Dist.Beed

Index

Public Administration

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1	Historical Background of Good Governance	Dr. S.B. Kurhe	1
2	Good Governance in Indian Context	Dr. P.R. Tharkar	8
3	Good Governance and the indian scenario	Dr. Bharat Gore	12
4	Recent Trends In Public Administration: Performance Management Of Civil Servants	Dr. Smt. J.T. Birdavade-Bhandwaldar	15
5	Panchayati Raj System in India	Dr.Argade Ambadas	20
6	E-Governance towards Good Governance	Gayal Maroti Ramrao	25
7	E-Administration: Impact on Various Sectors	Prof. Dr. Deepak S. Phulari	28
8	Governance and Good Governance: A Conceptual Perspective	Hatkar jalba umaji	31
9	Human Right and Social Justice	Mr. Gawande Sunil Laxman	35
10	Good Governance in India	Mr. Vaibhav Ramu Shendage	37
11	लोकनिवड दृष्टीकोन	प्राचार्य डॉ.अजय पाटील	40
12	सुशासन - अपेक्षा व वास्तव	डॉ. शंकर लेखने	44
13	ई-प्रशासन (E-Administration)	डॉ. चव्हाण बी. एम. प्रा. खेडकर व्ही. एल. डॉ.हजारे ए.पी.	46
14	ई-प्रशासना समोरील आव्हाने	डॉ. जीवन सुदामराव गंगणे	51
15	तणाव व्यवस्थापन	डॉ.बी.आर.कत्तुरवार	54
16	ई-प्रशासनाचा उद्देश आणि त्याचे फायदे	प्रा.डॉ. कहाळेकर सी. एम.	58
17	सुशासन एक विश्लेषण	प्रा. अशोक नारायण गायकवाड	61
18	राज्य मानवी हक्क आयोग आणि आजची स्थती	डॉ. संजय भालेराव, सुनिल लक्ष्मण गावंडे	63
19	जागतिकीकरण आणि सु-शासनाचा आकृतिबंध	डॉ. भालेराव जे.के.	65
20	पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रशासकीय व्यवस्था	डॉ. एन. पी. कुडकेकर	68
21	सुशासन एक पारदर्शक शासन	डॉ. पठाण संजय राविपा	72
22	लोकप्रशासनातील लोकसहभागाच्या भूमिकेच आणि वाढत्या महत्त्वाचा प्रशासकीय अभ्यास	प्रा.डॉ.गोरे अशोक लक्ष्मण	74
23	नवलोकप्रशासन : प्रशासनाची बदलेली भूमिका	डॉ. सोनकांबळे ए.सी.	77

24	सु शासन: भारतातील वाटचाल	डॉ.फोले संभाजी कोंडबाजी	79
25	ई - प्रशासन : सद्यस्थिती आणि आव्हाने	डॉ.रमेश वाघमारे	82
26	जागतीक तापमानवाढ कारणे व परिणाम	प्रा. चावरे एम. व्ही.	86
27	जनसहभागिता एक समस्या	प्रा. डॉ. व्ही. पी. सांड्रर	88
28	सुशासन	डॉ. स्मिता का. मरवाळीकर	91
29	लोकसेवेतील सुधारणेसाठी नवीन लोक व्यवस्थापन दृष्टिकोनाचा स्विकार	महेश उमाशंकर थळपते	94
30	नवीन लोकप्रशासन एक अभ्यांस	खंडाळकर पद्मा अशोकराव	97
31	भारतातील पर्यावरण संरक्षणामध्ये न्यायव्यवस्थेची भुमीका एक चिकीत्सक अभ्यास	भोजने दिपाली भास्कर	100
32	ग्रामविकासातील लोकसहभागाच्या भूमिकेचे अध्ययन	गंगाधर रामकृष्ण भोसले	106
33	ई- प्रशासन	सवाई प्रियंका भास्करराव	109
34	पर्यावरण व्यवस्थापन आणि प्रशासन	जया रमेश दाभाडे	112
35	नवीन लोकप्रशासन का उद्‌भव एंव विकास	चव्हाण अनिता सुकलाल	116
36	प्रशासकीय संस्कृती एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. गजानन देवराव चिट्टे वाड	119
37	नवलोक व्यवस्थापन	संतोश गुट्टे	124
38	लोकनिवड दृष्टिकोनाचा एक चिकित्सक अभ्यास	राहूल सुरेश निकम	126
39	ई-प्रशासनाचे नवे पर्व : एक प्रशासकीय अभ्यास	मिसाळ कल्पना भास्कर	129
40	नवलोकप्रशासनाची संकल्पना	डॉ. भगवान वाघमारे	133
41	नव लोक व्यवस्थापन संकल्पना	डॉ.गजभारे सुरेश बळीराम	137
42	Good Governance in Public Administration	Todkar Someshwar Parmeshwar	139
43	Challenges of Good Governance	Dr. Magar S. R.	142
44	Recent Trends In Pub-Administration & Role Of Indian Constitution	Prof. Jadhav V.S.	145

Political Science

45	The Role of Government Programmes in Women's Empowerment	Dr. Suhas R. Morale Mr. Pissanu Horakul	149
46	Human Rights and Human values it's Need to surviving for Human Life	Dr. Farooqui Q.M. Younus	153
47	Injustice of the Caste System	Prof. M.B. Gaikwad	158

48	Panchayat Raj Institution in India	Dr. Jayram S. Dhawale	160
49	Women And Panchyat Raj Institution	Dr. Suhas R. Morale Mr. Pakkapon Jantaraoj	164
50	Political Development and Modernization	Dr. Vinod V. Bairagi	167
51	Indian's foreign policy and diplomacy with Different Countries for National Interest	Shaikh Gafoor Ahmed	180
52	Women Empowerment	Ranee Jagannathrao Jadhav	185
53	Human Right and Type	Shivaji Gorakshanath Dhokane	188
54	Human Rights in Indian Constitution	Dr. R. K. Kale	192
55	Marginal Status Of Women And Need Of Empowerment - A Review	Prof AnujaA.Kastikar Dr. SangeetaS.Sasane198	196
56	Womens Human Rights & Women Empowerment	Dr. S.N. Satale	199
57	भारतीय राज्यघटना आणी मानवी हक्क	प्रा.डॉ गालफाडे ए.बी.	202
58	मानवी हक्क आणि जागतीक शांतता	प्रा. डॉ. ढोबळे डी. बी.	205
59	पंडित नेहरूचे अण्वस्त्र धोरण	प्रा.डॉ.माधव कदम	208
60	महिला सबळीकरणामध्ये प्रशासनाची भूमिका	डॉ. नामानंद गौतम साठे	214
61	जी एस टी (वस्तु व सेवा कर) आणि राज्या समोरील अव्हाने	डॉ.साहेब साठेड गणेश मारोती कचरे	217
62	मानवी हक्क व नैतिकता	प्रा. डॉ. अनिल दत्तू देशमुख	219
63	पंचायतराज व्यवस्था आणि ग्रामपंचायतीतील महिला आरक्षण	काळे आर.के.	222
64	विविध क्षेत्रांतर्गत महिलांचे सबलीकरण	प्रा. सतिश मैलारी कटके	226
65	मानवी हक्कांची समीक्षा	डॉ. खडके ज्ञानेश्वर सुखदेव	231
66	मानवी हक्क : स्वरुप व स्वयंसेवी संस्था	प्रा. डॉ. महेश मोटे	233
67	महिला सबलीकरण	प्रा. डॉ. शिवाजी गोविंदराव दिवाण	238
68	मानव अधिकार आणि भारताची भूमिका	प्रा.डॉ.मुंडे एम.आर.	241
69	भारतातील पंचायतराज पद्धत	प्रा.डॉ. पोकळे के.जी.	244
70	शितयुध्दोत्तर काळात भारताचे परराष्ट्र धोरण	प्रा.डॉ. रामकिशन लोमटे	248
71	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना	प्रा.ज्ञानेश्वर बनसोडे डॉ. महादेव गव्हाणे	251
72	मानवी हक्क व मानवी हक्काची पायमल्ली करणारे घटक	प्रा.डॉ.रजनी अ. बोरोळे	254

73	सार्क संघटना आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण	प्रा.डॉ. भुजंग विठ्ठलराव पाटील	257
74	महिला सबलीकरणात भारत सरकारचे योगदान	डॉ.रेखा रामनाथ बर्वे	260
75	ग्रामराज्य, ग्रामसभा याविषयीचा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृष्टीकोन	प्रा.तेजस्विता अविनाश रणश्रृंगारे	262
76	ग्रामराज्य, ग्रामसभा यांविषयीचा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृष्टीकोन	प्रा.किरण नामदेव गायकवाड	265
77	भारताचे सद्यःस्थिती मधील परराष्ट्र धोरण	डॉ. संजय गव्हाणे रासवे बालासाहेब मच्छिंद्र	267
78	महिला सबलीकरण घटनात्मक तरतुदी व कायदे	प्रा.एस.के.तांदळे	270
79	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान	प्रा.डॉ. अर्जुन उबाळे	273
80	भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि संबंध	प्रा. गजानन हनवते	278
81	मानवी हक्काचे प्रकार, मानवी हक्क संकल्पना	प्रा. खेडकर व्ही.एल. डॉ. हजारे ए. पी.	281
82	महिला सबलीकरण	प्रा.उत्तम सोनवणे	285
83	भारतीय पंचायतर ाज-व्यवस्था	प्रा. कमलाकर शरद इंगळे	289
84	भारताचे पूर्वेकडील परराष्ट्र धोरण	प्रा. आर. ई. भारुडकर	292
85	महिला शिक्षण विषयक धोरण आणि महिला सबलीकरण	कु.ऋतुजा पांडूरंग बावचकर	296
86	आधुनिक भारतासमोरील प्रादेशिक आव्हान	आकाश शेषराव बांगर	299
87	भारतातील पंचायतराजचे बदलते स्वरूप	डॉ.संजय गव्हाणे जाधव श्रीराम दामला	303
88	महिला सबलीकरण : वास्तव आणि समस्य	परतवाघ मोहन भानुदास	305
89	मानवी हक्क	महेश वसंत कुलकर्णी	309
90	भारतातील मानवी हक्क आणि वास्तव परिस्थिती	श्री.नरवाडे बालाजी मारोतराव	312
91	मानव अधिकाराची सामाजिक उपयोगिता	डॉ. बालासाहेब माणिकराव टकले	316
92	भारत व शेजारील राष्ट्रांचे संबंध	पवार विश्वनाथ हणमंतराव	319
93	India and China Relation and Balancing Strategy : An analysis	Mr. Nikam Rajaram Digambar	321
94	भारतीय राजकारणातील बदलते प्रवाह	राजरत्न शं. गवई	323
95	महिला सबलीकरण : धर्म व समान नागरी कायदा	सुनिल दामोधर भारोडकर	327
96	संयुक्त राष्ट्र संघटनेतील भारताची भूमिका	खंडेराव हरिभाऊ काळे	329
97	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण	प्रा. डॉ. जे.टी. कांबळे	332

नवलोकप्रशासनाची संकल्पना

डॉ. भगवान वाघमारे
लोकप्रशासन विभागप्रमुख
कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय आष्टी जि. बीड

प्रास्ताविक

जागतिक स्तरावर लोकप्रशासनाच्या इतिहासात नवलोकप्रशासन या संकल्पनेस विशेष महत्व प्राप्त झाल्याचे दिसते. दुसऱ्या महायुध्दानंतर लोकप्रशासनाला आलेले अपयश व त्याच्या अस्तित्वासंबंधी निर्माण झालेले प्रश्नचिन्ह यातून नवलोकप्रशानाला वैचारिक अधिष्ठाण प्राप्त झाल्याचे आढळून येते. लोकप्रशासनास केवळ कार्यक्षम काटकसर राहून चाणार नसून समाजाप्रती उत्तरदायित्वाची भावना जापासली पाहिजे, कारण मानवी कल्याण याच मध्यवर्ती भुमिकेतूनच लोकप्रशासनाची वाटचाल होणे अपेक्षित आहे असा विचारप्रवाह पूढे येवू लागला.

पारंपारिक लोकप्रशासनाची व्याप्ती, स्वरूप, व्याख्या, उद्दिष्ट्ये व उपयुक्तता या विषयी अनेक प्रश्न उपस्थित केले जावू लागले होते. लोकप्रशासन हे तत्कालीन अमेरिकन समाजाचे प्रश्न सोडविण्यास असमर्थ ठरल्याचे आरोप करून लोप्रशासनाच्या क्षमतेविषयी व उपयुक्ततेविषयी असमाधान व्यक्त केले गेले यामुळे लोकप्रशासनाची पिछेहाट होत गेली. अशा संकटकालीन परिस्थितीत अमेरिकेच्या तरूण शास्त्रज्ञाकडून या शास्त्राविषयी व भवितव्याविषयी चर्चा करण्यात आली. लोकप्रशासनाच्या एकूण स्वरूपाविषयी व पारंपारिक सिध्दांताविषयी पुनर्विचार करण्यात आला त्याचबरोबर विविध विद्यापीठातील लोकप्रशासनाच्या अभ्यासक्रमाचे मूल्यमापण करण्यात आले. या सर्व घडामोडी व विचारमंथनातून नवलोकप्रशानाची संकल्पना उदयास आली. साधारणपणे नवलोकप्रशासनाची संकल्पना विकसित होण्यापुर्वीची अमेरिकेतील परिस्थिती अत्यंत गोंधळाची व अस्थिर होती. त्यामुळे प्रसिद्ध विचारवंत रॉबर्ट टी ग्लोमब्युस्की यांच्यामते ''लोकप्रशासनासाठी या दशकातील सातवे शतक युध्दासमान होते'' यातून लोकप्रशासनातील अनेक सिध्दांतांची निरर्थकता व विरोधाभास स्पष्ट दिसून येत होता. लोकप्रशासनास सामाजिक प्रश्नांची सोडवणूक करण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे मानले जावू लागले त्यामुळे कार्यक्षमतेपेक्षा मानव हा घटक लोकप्रशासनाच्या केंद्रस्थानी असणे गरजेच होते. मानवी वर्तन, पर्यावरण, संसुचन, प्रेरणा व निर्णयप्रक्रिया इ. बाबींचा अंतरशास्त्रीय अभ्यास केला जावू लागला. यातूनच खऱ्या अर्थाने नवलोकप्रशासनाला पूष्ठी मिळाली आणि त्यास जगभर मान्यता मिळाली.

नवलोकप्रशासनाच्या विकासाचे टप्पे:

१) हनी समितीचा अहवाल (१९६७)

अमेरिकेतील विद्यापीठात लोकप्रशासन हा स्वतंत्र विषय असावा का? यासंबंधीत अभ्यास करण्यासाठी सिराक्युज विद्यापीठाचे प्रा. जॉन. सी. हनी यांच्या अध्यक्षतेखाली १९६६ मध्ये अमेरिकत लोकप्रशासन सोसायटीने एक समिती नेमली. या समितीने वास्तवीक स्थितीचा अभ्यास करून आपल्या अहवालात लोकप्रशासनाचे क्षेत्र व्यापक करण्यावर भर दिला. सदर समितीने कार्यात येणाऱ्या वित्तीय समस्या, बौद्धीक मतभेद, संस्थागत कमतरता व विद्वान व कार्यरत प्रशासक यांच्यातील अंतर या संबंधिचा उल्लेख करून काही महत्वाचे उपाय सुचविले आहेत. ज्यामध्ये लोकसेवा विषयक शिक्षण देण्यासाती राष्ट्रीय आयोग स्थापन करणे, लोकप्रशासनाचे प्रशिक्षण्य विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, शिक्षकांना विशेष शिष्यवृत्ती, संशोधनासाठी विद्यापीठांना अनुदान देण्यासंबंधीच्या शिफारशी करण्यात आल्या होत्या. हनी समितीच्या या अहवालावर संमिश्र

 ISSN - 2319 9318

प्रतिक्रिया उमटल्या तर काही विरोध ही झाला. अहवालातुन सामाजिक समस्येचे समाधान न झाल्याने अनेक वाद विवाद घडुन आला.

२) फिलाडेल्फिया परिषद — १९६७.

इ.सन १९६७ मध्ये जेम्स सी. चार्ल्सवर्थ यांच्या अध्यक्षतेखाली फिलोडेल्फिया या ठिकाणी लोकप्रशासनाचे सिद्धांत व व्यवहार तसेच उद्देश व अध्यापन पद्धती या विषयावर संमेलन भरले होते. सदर संमेलनात लोकप्रशासंबंधी साधक — बाधक चर्चा घडुन आली व त्यातुन काही महत्वपुर्ण निष्कर्ष मांडले गेले. लोकप्रशासनाची विविध अभिकरणे हे धोरण निर्माण करतात त्यामुळे धोरण निर्मिती व लोकप्रशासन यात फरक करणे चुकीचे ठरते. भावी प्रशासकांना व्यावसायिक विद्यापीठात प्रशिक्षण द्यावे. लोकप्रशासनाच्या अभ्यासात केवळ संघटना व पद्धतीवरच भर देवु नये तर मानसशास्त्रीय, वित्तीय, समाजशास्त्रीय आणि मानवी शरीर रचनांशी संबंधित घटकांवर अभ्यास करावा, संघटनेसंबंधी अधिकार पदपरंपरा उचित नाही, लोकशाहीचा अभ्यास प्रकार्यात्मक आणि संरचनात्मक दोन्ही बाजुंनी करावा. इ. निष्कर्ष काढण्यात आले.

३) मिन्नोब्रूक परिषद— १९६८

सन १९६० दशकात निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्या सोडवण्यात लोकप्रशासनाला अपयश आले होते. तसेच जुन्या व नविन पिढीतील अंतर कमी करून लोकप्रशासनाच्या तरूण पिढीच्या विद्वानाचे म्हणणे समजुन घेणे यासाठी मिन्नोब्रूक परिषद आयोजित करण्यात आली होती. फिलोडेल्फिया परिषदेच्या तुलनेत मिन्नोब्रूक परिषदेत तरूण अभ्यासकाचे प्रमाण अधिक होते. परिणामस्वरूप नवलोकप्रशासनाची निर्मिती झाली.

४) फ्रॅक मॅरिनी व इवैट् वाल्डो यांचे संपादित ग्रंथ :—

प्रसिद्ध प्रशासकीय विचारवंत फ्रॅक मॅरिनी यांनी Toward New Public Administration : The Minnowbrook Perspective (1971) हा ग्रंथ संपादित केला असुन त्यात त्यांनी मिन्नोब्रूक परिषदची विचारसरणी व नवलोकप्रशासनासंबंधी विस्ताराने वर्णन केले आहे. याच दरम्यान इवैट वाल्डो यांनी आपला public administration in "time of turbulence" हा ग्रंथ संपादित केला त्यांत त्यांनी नवलोकप्रशासनासंबंधी विविध बाबीवर प्रकाश टाकला.

वरील सर्व परिषदा व ग्रंथामधुन नवलोप्रशासन या संकल्पनेस तात्विक व वैचारिक आधार मिळाला असल्याचे दिसून येते नवलोकप्रशासनाच्या समर्थकांनी समाज मुल्यांचा स्विकार करून सामान्य मानसाला न्याय मिळवुन देण्याची भुमिका घेतली.

नवलोकप्रशासनाचे घटक :—

१) मुल्य (Values) :—

परंपारिक लोकप्रशासनात आदर्श मुल्यांना महत्व नव्हते तर केवळ कार्यक्षमता व काटकसर यांनाच अधिक महत्व दिले जात होते. परंतु नवलोकप्रशासनाच्या समर्थकांना हे अमान्य होते. त्यांच्यामते लोकप्रशासन हे मुल्याधिष्ठित व मुल्यसापेक्ष असावे. कोणत्या आदर्शासाठी आपण कार्य करीत आहोत याची जाणीव असायला हवी प्रशासकीय कार्यातून स्वीकृत जीवनमुल्य प्राप्त करणे किंवा समाजात नवीन जीवनमूल्ये प्रस्थापित करणे त्यासाठी लोकप्रशासनाने मुक्तपणे मुल्यांचा स्वीकार करून समाजाच्या विकासासाठी कार्य करावे अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात येवू लागली.

थोडक्यात नवलोकप्रशासनात मुल्याधिष्ठितता, नैतिकता व मानवीयता या तत्वांचा अंगीकार केला गेला.

२) संबद्धता (Relevance) :—

नवलोकप्रशासनात संबद्धता या तत्वास विशेष महत्व प्राप्त झाल्याचे दिसते लोकप्रशासनास केवळ शास्त्रीय दृष्टिकोन ठेवुन उद्दिष्टे साध्य करता येत नाहित त्यास अधिक ग्राहककेंद्री बनने गरजेचे आहे. प्रशासकिय संशोधनातून मानवी जीवणाच्या प्रश्नांची उकल होणे अपेक्षित आहे त्यासाठी नवलोकप्रशासनास समाज संबंध दृष्टीकोण ठेवून सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक परिस्थितीची जान असणे जरूरी आहे. म्हणून नवलोकप्रशासनाच्या अभ्यासकाच्यामते, लोकप्रशासनाने परिस्थितीशी जुळवून घेवून ग्राहकाभिमुख राहुन काम करणे गरजेचे आहे.

३) समता (Equity) :—

नवलोकप्रशासन समर्थकांच्या मते लोकप्रशासनाने प्रशासकीय कार्याद्वारे सामाजिक व आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करावे. सामाजातील शोषित, पिडीत व दुर्लक्षित घटकाच्या कल्याणासाठी कार्य करावे. समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी शासनाने कार्यक्रम हाती घ्यायला हवेत. प्रसिद्ध विचारवंत रॉबर्ट टी. ग्लोमब्युस्की यांनी नवलोकप्रशासनाचे सामाजिक समता व सामाजिक न्यायप्राप्ती हे उद्दीष्ट असायला हवे असा विचार मांडला लोकप्रशासनाने सर्व सामाजिक प्रश्नांची जाण ठेवून कार्य केले पाहिजे.

४) परिवर्तन (Change)

परिवर्तन हा एक नवलोकप्रशासनाचा अत्यंत महत्वाचा घटक मानला जातो. मिन्नोब्रूकच्या संमेलनात परिर्वतन घडून आणण्यासाठी कोणते उपाय योजले जावेत या संबंधी सविस्तर चर्चा झाल्याचे दिसून येते. प्रशासकीय कार्याच्या माध्यमातुनच सामाजिक परिवर्तनास चालना मिळते. ज्यामुळे नोकरशाही प्रवृत्ती नष्ट करता येते. लोकप्रशासनाची आपली भुमिका तटस्थ व ताठर ठेवण्यापेक्षा लवचिक असायला हवी. सामाजिक न्याय प्राप्तीसाठी प्रशासनाने परिवर्तनाभिमुख असायला हवे.

द्वितीय मिन्नोब्रूक परिषद (१९८८)

सप्टेंबर १९८८ मध्ये व्दितीय मिन्नोब्रूक परिषद भरविण्यात आली. या परिषदेत साधारणपणे मानवी संबंध, सामाजिक समता, उत्तरदायित्व, नैतिकता व लोकशाही सुसंगत मुल्ये व प्रशासकीय नेतृत्व इ. बाबीवर विचार विनिमय होवून नवलोकप्रशासनाची चळवळ व प्रक्रिया यावर साधक — बाधक चर्चा घडून आली

तृतीय मिन्नोब्रूक परिषद (२००८)

तृतीय मिन्नोब्रूक परिषद प्राध्यापक रोसमॅरी ओ लेरी यांच्या पुढाकाराणे भरविण्यात आली होती. सदर परिषदेत एकविसाव्या शतकातील लोकप्रशासनापूढील आव्हाने कोणती आहेत ? तसेच लोकप्रशासनाचे भवितव्य, जागतिक लोकसेवा व लोकव्यवस्थापन या विषयावर सविस्तर चर्चा घडून आली. या निमित्ताने आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाच्या अभ्यासावर भर देणे गरजेचे असल्याचे नमुद केले गेले

निष्कर्ष :-

लोकप्रशासनाच्या विकासातील नवलोकप्रशासन ही एक अत्यंत महत्वाची संकल्पना असून मानवी जीवनाच्या उन्नतीचे साधन म्हणुन त्याकडे पाहिले जाते. आज जगातील अनेक विकसनशील देशांमध्ये नवलोकप्रशासनाची परिणामकारकता स्पष्ट दिसून येते. सामाजिक संबंधता, नाविन्यता, कृतीभिमुखता, मुल्याधिष्ठता, क्रियाशीलता, मानवीयता, ध्येयाभिमुखता व सामाजिक समता या तत्वांचा अंगिकार नवलोकप्रशासनाच्या समर्थकांकडून केला जातो. यासाठी सक्षम प्रशासकीय यंत्रणा निर्मान करणे गरजेचे असते. नवलोकप्रशासन हे पारंपारिक लोकप्रशासनापासुन भिन्न या कारणासाठी आहे की हे विविध प्रकारच्या सामाजिक समस्याप्रती अधिक अनुकूल आहे. एकंदरीत नवलोकप्रशासनाच्या माध्यमातुन मानव केंद्रित मुल्याची जोपासना केली जाते.

संदर्भसुची :-

1) Avasthi & Maheshwari, public Administration, Laxminarain publication Agra, 1995
2) Laxmikant M., public Administration, Tata Megraw hill publishing company Limited, New Delhi – 2002
3) Goel S. L. Advanced Public Administration, Deep and Deep publication Pvt. Ltd. New Delhi, 2003
४) फाडिया एवं फाडिया, उच्चतर लोकप्रशासन, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आग्रा, २००१
५) शर्मा एवं सडाना, लोकप्रशासन सिद्धांत एवं व्यवहार, किताब महल, इलाहाबाद, २००१
६) काटारिया सुरेंद्र, प्रशासनिक सिद्धांत एवं प्रबन्ध, नॅशनल पब्लिशिंग हाउस चौडा रस्ता, जयपूर एवं दिल्ली, तृतीय संस्करण, २००७
७) बोरा पारस आणि शिरसाठ शाम, लोकप्रशासन शास्त्र, विद्या बूक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद, जून २०१३
८) बंग के. आर, लोकप्रशासन तत्वे आणि सिद्धांत विद्या बूक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद, जानेवारी २०१३

This issue of the journal provides an opportunity to the academicians, consultants, scholars, Researchers and Policy makers with variety of backgrounds and experiences to exchange their views on the concerned topics. The papers on 'Recent Trends in Social Sciences and Commerce', share new ideas and research results to find solutions on the practical challenges in the encountered areas. The methods, data, information, knowledge and innovative ideas in the papers are useful for the students, teachers and social workers in the subject of Commerce, Sociology, Public Administration, Economics, History and Political Science.

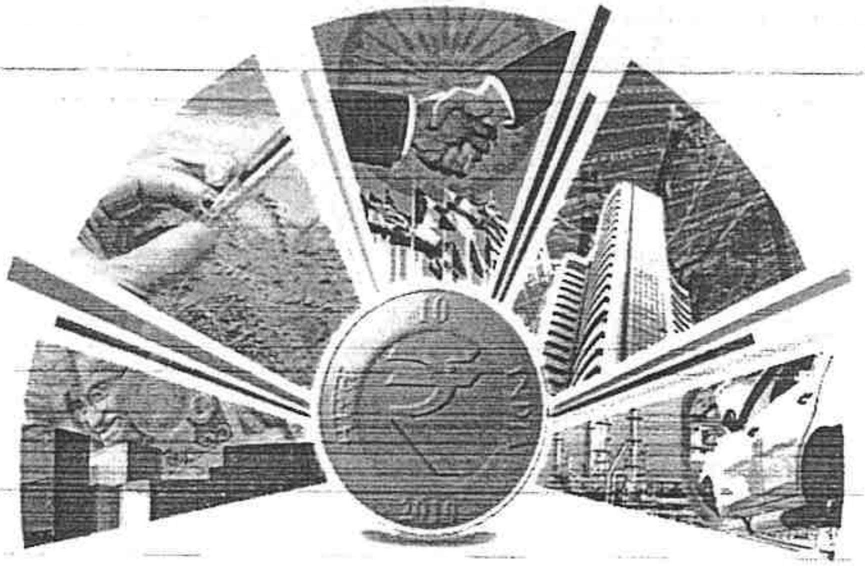

Publisher & Owner.
Archana Rejendra Ghodke
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post-Limbaganesh Tq.Dist.Beed.
Pin-431126 (Maharashtra)
Cell. 9850203295

ISSN-2319 9318

Ashish Press, Ashti
Mob. 9423054000

ISBN : 978-93-83672-74-5

सत्यशोधक अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील विविध पैलू

संपादक

प्रा.नवनाथ ज्ञानोबा पवळे

डॉ. विठ्ठल सखाराम जाधव

Shaurya Publication, Latur

DECLARATION BY THE PUBLISHER

ISBN : 978-81-938137-8-2

Editor

प्रा.नवनाथ ज्ञानोबा पवळे

डॉ. विठ्ठल सखाराम जाधव

Publication

Shaurya Publication

Khadgao Road, Kapil Nagar, Latur-413512

www.rjournals.co.in, Email-hitechresearch11@gmail.com

Mob. No. 8149668999

Printing

R.R.Graphics, MIDC, Latur

First Edtion - 1st October 2018

Note :-Views, idea and materials published in this ISBN Book are intellectual properties of author (s). Author(s) is/ are solely responsible for their publication and not the Editors, Principal or publisher.

© All right are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, retrieved or transmitted in any form, by any means, without the written permission from **Navnath Pawale and Vitthal Jadhav**

ISBN : 978-81-938137-8-2

Index

1.	मराठी साहित्यातील दिपस्तंभ : अण्णाभाऊ साठे **प्राचार्य, डॉ. अरुण दळवे**	9
2.	आंबेडकरी विचारांचा साहित्यिक भाष्यकार : अण्णाभाऊ साठे **प्रा. गौतम गायकवाड**	12
3.	आण्णाभाऊ साठे यांचे कार्यसाहित्य आणि चळवळ **प्राचार्य डॉ. शेख एस.जे**	21
4.	आण्णा भाऊ साठे यांचे कार्य, साहित्य आणि चळवळ **बांगर स्वाती आदिनाथ**	23
5.	मानवतावादी लेखक : अण्णा भाऊ साठे **प्रा. गौतम नागनाथ येडे**	29
6.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील महिला मुक्तीचा विचार **प्रा. सय्यद अफरोज अहेमद**	३२
7.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यावर मार्क्सवादी विचारसरणीचा प्रभाव **डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे**	35
8.	दलित साहित्य आणि अण्णा भाऊ साठे यांच्या निवडक कादंबरी सुजाता जगन्नाथ बागुल	44
9.	अण्णासाहेब साठे यांच्या व्यक्तिमत्वाचा आणि साहित्याचा मनोसामाजिक अभ्यास. **प्रा.डॉ. वाटोरे सुनिता माधवराव**	50
10.	अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय **प्रा. डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे**	52
11.	लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे यांचे कार्य आणि साहित्यातील सामाजिक मूल्य **प्रा. प्रकाश वामनराव म्हस्के**	56
12.	लातूर शहरातील गणित प्रयोगशाळाचा प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांची अभिरूची आणि संपादणुकीवर होणारा परिणाम एक - अभ्यास **बिजले अशोक नागोराव**	62
13.	अण्णाभाउ साठे यांचे शैक्षणिक विचार व मातंग आणि प्रमुख अनुसूचीत जातींची शैक्षणीक स्थिती **नागनाथ जयवंत मनुरे, प्रा.किरणकुमार मनुरे**	66

14. आण्णा भाऊ साठे : एक मार्क्सवादी विचारवंत ७९
प्रा. राजाराम कांबळे

15. अण्णाभाऊ साठे यांचे मानवतावादी तत्त्वज्ञान 88
प्रा.नरवाडे बालाजी मारोतराव

16. अण्णाभाऊ साठे : एक व्यक्तिमत्त्व आणि विचार 94
प्रा.डॉ.देविदास ग्यानुजी नरवाडे

17. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील गावगाड्याचे चित्रण ९८
प्रा. डॉ. शीला धम्मपाल रत्नाकर

18. अण्णा भाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङमय १०५
प्रा.ज्ञानेश्वर किसन म्हात्रे

19. अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहीत्यातील समाज वास्तव ११९
डॉ.रमेश वाघमारे

20. अण्णा भाऊ साठे आणि त्यांच्या 'बरबाद्या कंजारी' या कथेतील संवाद हा नाटयसंहीता घटक" 122
श्री. संतोष बाबुराव गालफाडे , प्रा. डॉ. चंद्रशेखर कणसे

21. अण्णाभाऊ साठे : एक व्यक्तिमत्त्व आणि विचार 134
प्रा.डॉ.देविदास ग्यानुजी नरवाडे

22. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाज वास्तव
प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे , प्रा. डॉ. भगवान शंकर वाघमारे

23. परिवर्तनवादी साहितीक अन्नाभाऊ साठे
प्रा. झाडके जी. आर., डॉ. पिसाळ एच. जी.

24. आण्णाभाऊसाठे यांच्या साहित्यातील समाजवास्तव
प्रा.महेश चौरे

25. अण्णा भाऊंच्या लोकनाट्यातील कामगारविषयक भूमिका
आरती केशवराव गायकवाड

26. अण्णा भाऊ साठे यांचे शाहिरी वगनाट्य
पाटील महेंद्र धोंडू

27. आजचे दलित साहित्य : एक चिंतन
प्रा. डॉ. गणेश मोहिते

28. अण्णाभाऊ साठे : साहित्य की व्यक्तिरेखा
प्रा. डॉ. बुक्तरे मिलिंदराज

29. Brief Review of Annabhau Sathe's Literature
Dr. Shama B. Lomate

30. Annabhau Sathe: The Writer Ofdowntrodden
Assist. Prof. Dr. Ghodke J. V.

31. Elements of Feminism in The Literature of Anna Bhau Sathe, With Special Reference To The Novel Vaijayanta
Ananda D. Pimpale

32. Annabhau Sathe: A Socialist Thinker
Dr. Saruk C.U.

33. Marginal and Marginality in Anna Bhau Sathe's *Makdicha Maal*
Mr. Dhananjay Sathe

34. Annabhau Sathe: The Writer Ofdowntrodden
Assist. Prof. Dr. Ghodke J. V.

35. Annabhau Sathe - A Humanitarian Global Writer
Sunil Dhapse

ISBN : 978-81-938137-8-2

21

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाज वास्तव

प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे

(समाजशास्त्र विभाग),

प्रा. डॉ. भगवान शंकर वाघमारे

(लोकप्रशासन विभाग), कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय आष्टी, आष्टी, ता.आष्टी जि.बीड

प्रास्ताविक :-

तुकाराम भाऊराव साठे ऊर्फ अण्णा भाऊ साठे हे मराठी साहित्यातील अग्रगण्य लेखक, साहित्यीक व समाजसुधारक होते. वर्गविग्रहाचे तत्वज्ञान सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पाहोचविणारा जातीवंत लेखक त्यांच्यात आढळून येतो. ग्रामीण बोलीभाषा आणि कला अवगत असलेले ते महान कादंबरीकार होते. कादंबरी, कथा, पोवाडा, लोकनाट्य या सर्व साहित्य प्रकाराला अण्णाभाऊंनी वेगळ्या उंचीवर नेऊन ठेवले. पोवाडे, लावण्या, गीतं, पद या काव्यप्रकाराचा त्यांनी सामान्य जनतेत प्रचार आणि प्रसार केला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात आणि स्वातंत्र्यतोत्तर काळात राजकीय, सामाजिक व आर्थिक प्रश्नांविषयी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, गोवा मुक्ती लढा, यामध्ये त्यांनी दिलेले योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. ते अंतर्बाह्य मार्क्सवादी होते. विकासापासून वंचित आणि गावकुसाबाहेरचे हे दुर्लक्षीत व्यक्तीमत्व स्वयंप्रकाशीत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवर "जग बदल घालुनी घाव – सांगुनी गेले मला भीमराव" हे गीत असेल किंवा शाहीरी, पोवाडे, गाणी, तमाशा इत्यादीमध्ये त्यांनी स्वत:च्या साहित्यकृती निर्माण केल्या. हे सर्व साहित्य म्हणजे दीन-दलित, दुबळे, वंचीत, शोषित यांच्या आंतरात्म्याचे प्रकटीकरण होते असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. त्यांच्या सर्व साहित्यात समाजाचे वास्तव अधोरेखीत झालेले आढळून येते.

- संशोधन निबंधाची उद्दिष्टये :-

१) अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाजवास्तव शोधणे.

२) वेगवेगळया साहित्यप्रकारांविषयी त्यांची भूमिका समजून घेणे.

३) दलित, पिढीत, दुर्बल घटकांना दिलेले प्रतिनिधित्व अण्णा भाऊंच्या साहित्यात शोधणे.

४) समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अण्णा भाऊंच्या विचाराचा परामर्ष होणे.

५) अण्णा भाऊंचे विचार-दर्शन आणि रूद्यकालिन समाज यातील वास्तवता अभ्यासणे.

६) आण्णा भाऊंचे संपर्ण मराठी साहित्य समजून घेणे.

- विवरण आणि स्पष्टीकरण : -

- अण्णाभाऊंवरील प्रभाव : -

आई ही जगप्रसिद्ध कादंबरी लिहिलेले रशियन विचारवंत मॅक्झीम गॉर्की याचा प्रभाव अण्णा भाऊंवर पडलेला दिसून येतो. गॉर्की आणि अण्णा भाऊ या दोघांच्या विचारात खुपच साम्य मला आढळून येते. "समाज" या चालत्या-बोलत्या विद्यापीठातच दोघांचेही शिक्षण झाले. कष्ट करण्याची जिद्द आणि समाजवादी विचारसरणी हे आणखी काही पैलू त्यांच्या जीवनात आढळतात. त्यानंतर भारतीय सामाजिक विचारवंतामध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या महान विचारवंताच्या विचाराचा आदर्श आणि प्रचंड प्रभाव अण्णा भाऊंवर पडलेला दिसूनर येतो.

जीवनपरिचय :-

तुकाराम उर्फ शाहीर अण्णा भाऊ साठे यांचा जन्म 01 ऑगस्ट 1920 रोजी सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यात वाटेगाव या लहान खेड्यात झाला. वडीलांचे नांव भाऊराव सिध्दोजी साठे व आईचे नांव वालुबाई होते. त्यांना एक भाऊ आणि एक बहीण होती. त्यांचे नावरस नांव तुकाराम ठेवले होते. आपण म्हणतो नावात काय आहे, परंतु प्रसिद्ध नाटककार-साहित्यीक विल्यम शेक्सपिअर म्हणतात नांवात बरेच काही असते. संत तुकाराम महाराजाप्रमाणेच या तुकारामाने आपल्या आयुष्यात मोठी समाजक्रांती घडवून आणली. मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात असे म्हणतात, तसे वालूबाईच्या या लहान तुकारामाने संपूर्ण समाजाला हादरे देण्याचे कार्य केलेले आहे.

अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील समाज वास्तव :

अण्णा भाऊ म्हणाले होते, "जग बदल घालूनी घाव, सांगुनी गेलेत मला भिमराव". महात्मा ज्योतिबा फुले म्हणाले होते, "विद्येवीना मती गेली, मतीविणा गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शुद्र खचले, एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले." डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते, "शिका संघटित व्हा। आणि संघर्ष करा।". या तत्कालीन विचारवंताच्या कार्याचा आणि विचारांचा वसा घेऊन अण्णा भाऊंनी समाज परिवर्तन घडवून आणले.

पावलो पावली ते संपूर्ण समाजाचा विचार करत असत. समाजात एक प्रकारची आस्मिता निर्माण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी आपल्या लेखणीतून व विविध साहित्यप्रकारातून केला. त्यांच्या साहित्यात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांचा समावेश झालेला दिसतो. त्यांचे साहित्य हे इंग्रजी विचाराचे व उच्चवर्गाचे साहीत्य नाही. समाजातील शोषित, दलित, पिचलेला, दुर्बल समाज, त्यांच्या कथा कादंब-यात प्रस्तूत झालेला दिसतो. त्यांनी आपल्या साहित्यातील **"फकीरा"** या सामान्य कुळातील व्यक्तीला नायकत्व दिले. **"वैजयंता"** ही कादंबरी अशाच एका नवीन विषयाकडे आपणाला घेऊन जाते. तमाशा कलावंताचे शोषण समाज कशा प्रकारे करतो हे त्यांनी या कादंबरीत विस्ताराने मांडले आहे. आजही आपण पाहतो की समाज जेवढा सभ्यतेकडे (Civilized) वाटचाल करत आहे तेवढेच चारित्र्यहिन लोक आढळत आहेत. सभ्यता आणि चारित्र्य याचे प्रमाण व्यस्त(कमी) होताना आढळत आहे. आजच्या समाजातील वास्तवता अण्णा भाऊंच्या साहित्यामार्फत आपणाला समजून घ्यायची आहे. हा लेख प्रपंच करण्याचा मुख्य विषय हाच आहे.

"माकडीचा माळ" ही भटक्या-विमुक्तांच्या सामाजिक जीवनांचे दर्शन घडवून आणते. खरे पाहता तर भटके विमुक्त समाज हे ब्रिटिश काळापासूनचे दुर्लक्षित व अविकसित घटक आहेत. त्यांना समाजाच्या वेशीवर आणण्याचे (अभ्यासातून) काम अण्णा भाऊंनी केलेले आहे. समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे काम ही कादंबरी करताना दिसते. आयुष्यभर एवढे मोठे साहित्यीक अण्णा भाऊ एका झोपडीत राहिले. कारण समाजातील त्यांचे बांधव ज्या हालाखीचे जीवन जगतात ते दु:ख, दारिद्र्य त्यांना जवळून पहायचे होते. त्यांना वाटले असते तर ते एखाद्या उच्चभ्रू वसतीत राहु शकले असते, परंतु त्यांनी तसे केले नाही.

बहुजनांची अस्मिता निर्माण करण्यात अण्णा भाऊंच्या साहीत्याचा मोठा वाठा आहे. समाजातील कष्टकरी, दलित, पिढीत, शोषित, शेतकरी, शेतमजूर, भटके-विमुक्त या सर्व समाजघटकांना त्यांनी आपल्या लेखणीने जागे केले. स्वत:चे अस्तित्व हारवून बसलेल्या समाजात नवजागृती निर्माण करण्याचे कार्य अण्णा भाऊंनी केले. या सर्व घटकाच्या हालअपेष्टा त्यांनी जवळून पाहिल्या होत्या. यामुळेच त्यांच्या विचाराला दिशा मिळत गेली आणि त्यांचे साहित्य समृध्द होत गेले. माणूसकीचे हक्क नाकारणाऱ्या समाजातील प्रवृत्ती त्यांना संपवायच्या होत्या. त्यासाठी त्यांनी आपली लेखनी नेहमी तळपत ठेवली. मुळात अण्णा भाऊंची घडण हीच वेगळया पध्दतीने झाली होती.

ISBN : 978-81-938137-8-2

अण्णा भाऊंनी त्यांच्या साहित्याचा उपयोग समाजबांधणीसाठी केला. त्यांच्या साहित्याचा मूळ उद्देशच समाज प्रबोधन करुन समाजात नवचेतना जागृत करणे हा होता. त्यांचे साहित्य केवळ मनोरंजनाचे माध्यम नव्हते, तर समाज प्रबोधन हा त्यांचा उद्देश होता. त्यांच्या साहित्यात नैतिकता आहे. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना शिक्षण उपलब्ध व्हावे म्हणून जाती-धर्माची बंधने तोडून सर्वांचा विकास घडवून आणता येईल यावर त्यांची दृढ श्रध्दा होती. त्यामुळेच स्वत: कोणत्याही शाळेत वा विद्यापीठात न शिकलेली ही व्यक्ती राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे साहित्य निर्माण करु शकली. शाळेत गेल्यावर पहिल्याच दिवशी मुळाक्षरे काढता आली नाहीत म्हणून वर्गशिक्षकाने शाळेतून मार देऊन बाहेर काढले, तेव्हाच त्यांनी ठरविले की आजपासून “समाज” हीच माझी शाळा आणि देशबांधवाचा उध्दार हेच माझे “विद्यापीठ”. सांगलीपासून मुंबईपर्यंत पायी प्रवास करुन त्यांनी मुंबई गाठली. कौटुंबिक जीवनात अनेक हालाकीची कामे केली. गिरणी कामगार म्हणून काम केले. जीवनातील हे कडुगोड अनुभव त्यांना पुढील आयुष्यात कामी आले. अन्यायाविरुद्ध चीड, झोकुण देण्याची वृत्ती, साधेपणा, बुध्दीचातुर्य या गुणांच्या जोरावर त्यांनी जगविख्यात साहित्य निर्मिती केली. कामगारांच्या दु:खाची जाणीव त्यांनी जवळून झाली. त्यांच्या साहित्याचा प्रभाव जनतेवर पडला, म्हणून आज आपण त्यावर आंतरराष्ट्रीय परिषद घेत आहोत.

निष्कर्ष :

मातंग समाजात जन्मलेले अण्णा भाऊ अल्पशिक्षित असले तरी त्यांच्या साहित्यामुळे ते समाजाच्या श्रेष्ठ साहित्यीकात गणले गेले. अण्णा भाऊंचे साहित्य हे अंतरमनाचा ठाव घेणारे व काळजाला भिडणारे आहे. समाजपरिवर्तन हा त्यांच्या साहित्याचा मानबिंदू होता. ग्रामीण, दलित, भटके-विमुक्त लोकांच्या जगण्याला योग्य दिशा देण्याचे कार्य त्यांच्या लेखणीने केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणायचे “मार्क्सवाद भाकरीचा प्रश्न सोडवील पण माणूस म्हणून जगण्याचा प्रश्न शिल्लक राहतोच, आणि मला भाकरीपेक्षा इज्जत आणि स्वाभिमान प्यारा आहे. या विचाराने अण्णा भाऊ भारावले होते. त्यांच्या सर्व साहित्यातून समाज वास्तव चित्र त्यांनी रेखाटले आहे. अण्णा भाऊंनी उभ्या आयुष्यात दोन गोष्टीचा तीटकारा केला एक म्हणजे धर्म आणि बुवाबाजीपातून होणारी पिळवणूक. आण्णा भाऊंनी या दोन

ISBN : 978-81-938137-8-2

गोष्टीवर आपल्या लेखणीतून कोरडे ओढले. बहुजनांच्या या थोर साहित्यीकाचे 18 जूलै 1969 साली देहावसान झाले.

संदर्भ साहित्य :-

१) अण्णा भाऊ साठे चरित्र आणि कार्य – प्रा. विजयकुमार जोरणे
२) अण्णा भाऊ साठे – श्री. अर्जुन इंगळे
३) फकीरा – अण्णा भाऊ साठे
४) माकडीचा माळ – अण्णा भाऊ साठे
५) दै. लोकसत्ता लोकरंग पुरवणी

SCHOLARS IMPACT
Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue

Approved By UGC Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

UGC (CPE) Sponsored
One Day Interdisciplinary National Level Conference
on

"THE PRESENT SCENARIO OF INDIAN DEMOCRATIC SYSTEM : CHALLENGES AND OPPORTUNITIES"

16th February 2019

Volume-I, February 2019 (Special Issue)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
University Grants Commission

✤ EDITOR IN CHIEF ✤

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

✤ GUEST EDITOR ✤

DR. BALASAHEB JADHAV

www.scholarsimpact.com

: Organised by :

Department of Political Science

M.S.P. Mandal's

SHRI SHIVAJI COLLEGE, PARBHANI.

UGC - College with Potential for Excellence NAAC Accrediated A+Grade (Third Cycle)
(Affiliated to : Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded)

UGC (CPE) SPONSORED

ONE DAY INTERDISCIPLINARY

NATIONAL LEVEL CONFERENCE ON

"THE PRESENT SCENARIO OF INDIAN DEMOCRATIC SYSTEM: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES"

16th February, 2019

-Organised By-

Department of Political Science

M.S.P. Mandal's

Shri Shivaji College, Parbhani.

International Multidisciplinary Online Research Journal

Approved By UGC Journal No-41129

Volume –I, February, 2019

SCHOLARS IMPACT

QUARTERLY

An Internationally Indexed, Refereed, Peer Reviewed, Quarterly Online and Open Access Journal

IMPACT FACTOR- 5.98

SPECIAL ISSUE

ON

"THE PRESENT SCENARIO OF INDIAN DEMOCRATIC SYSTEM: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES"

EDITOR IN CHIEF

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

EDITOR IN CHIEF

DR. M. RAGHIB DESHMUKH
G. S. SCI, ARTS & COM, COLLEGE KHAMGAON
DIST. BULDANA (INDIA)

EDITOR

DR M. TALIB DESHMUKH
Retired Professor
G. S. SCI, ARTS & COM, COLLEGE KHAMGAON
DIST. BULDANA (INDIA)

ASSOCIATE EDITORS

DR. ANZARUL HAQUE KHAN PROFESSOR DEPARTMENT OF CHEMICAL AND BIOLOGICAL ENGINEERING KOREA UNIVERSITY, SEOUL	DR. GEHAN ESMAIELDEEB LECTURER DEPARTMENT OF ENGLISH OCTOBER 6 UNIVERSITY, GIZA EGYPT
DR. AMNA MIRZA ASSISTANT PROFESSOR DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE UNIVERSITY OF DELHI (INDIA)	DR. RAVINDRA P. BHANAGE ASSOCIATE PROFESSOR DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR (INDIA)
DR V. L. BHANGDIA PRINCIPAL SMT. KESHARBAI LAHOTI MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI S. G. B. AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI	DR. DHANANJAY S. TALWANKAR PRINCIPAL G. S. SCIENCE, ARTS AND COMMERCE COLLEGE, KHAMGAON S. G. B. AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI
DR. DEVENDRA N. VYAS PRINCIPAL R. D. G. COLLEGE FOR WOMEN, AKOLA S. G. B. AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI	NAWAB ALI KHAN PROFESSOR AL- KHARJ SALMAN BIN ABDULAZIZ UNIVERSITY (KINGDOM OF SAUDI ARABIA)

PROFESSOR ABDUR RAHEEM KIDWAI DIRECTOR UGC HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE AMU, ALIGARH	PROFESSOR BADIUDDIN AHMED DEAN SCHOOL OF COMMERCE & BUSINESS MANAGEMANT MANU UNIVERSITY, HYDERABAD
ASMA R. DESHMUKH GUEST FACULTY S. R. M. MAHILA MAHAVIDYALAYA, KHAMGAON DIST. BULDANA S. G. B. AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI	DR. FAIZA ABBASI ASSISTANT DIRECTOR UGC HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE AMU, ALIGARH
DR. NITEEN V. PHIRKE PROFESSOR & HEAD DEPARTMENT OF MICROBIOLOGY S. G. B. AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI	DR. G. L. GULHANE HEAD DEPARTMENT OF EDUCATION S. G. B. AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI
DR. REETESH SAH ASSISTANT DIRECTOR UGC- ACADEMIC STAFF COLLEGE KUMAUN UNIVERSITY, NAINITAL	DR. NAZIA A. RASHIDI HEAD, DEPARTMENT OF CHEMISTRY M. M. COLLEGE, DARWHA DIST. YAVATMAL(INDIA)
ZAKIR KHAN SALAM KHAN ASSISTANT PROFESSOR DEPARTMENT OF PHYSICS GOVERNMENT VIDARBHA INSTITUTE OF SCIENCE & HUMANITIES, AMRAVATI	DR. KUSUM KASHYAP DEPARTMENT BOTANY GOVT. MAHARAJA COLLEGE, CHHATARPUR(M.P.) BUNDELKHAND UNIVERSITY (INDIA)

MANAGING EDITOR

DR. M. AAQIB DESHMUKH

ASSISTANT PROFESSOR
Smt. KESHARBAI LAHOTI MAHAVIDYALAYA
AMRAVATI
S. G. B. AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI (INDIA)

MEMBERS OF EDITORIAL BOARD

DR. LOO FUNG YING Malaysia	DR. LOO FUNG CHIAT Malaysia
JOHN KAISER S. CALAUTIT, UK	BENSAFI ABD-EL-HAMID Algeria
RÉAGAN LORRAINE LAVORATA, France	DR. SUMA PARAHAKARAN Malaysia
DR. ANJALI HANS Dammam	AZIZUR RAHMAN FALAHI Malaysia
MR. SHAFEEQUE AHMED Saudi Arabia	DR. JAKE M. LAGUADOR Philippines.
DR. PRAFULLA V. UBALE India	PRITHVIRAJ SINGH P. THAKUR India
DR. REYNALDA B. GARCIA Philippines	SANDA MAICAN Romania

DISCLAIMER:

The views articulated in the journal are those of author(s) and not the Publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editors or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work. The Publisher/Editor/Printer does not take responsibility for issues related to intellectual property, copy right or other matters. All the disputes related to research demagogue will come under the jurisdiction of Khamgaon court only. The names in all the boards with asterisk are to be considered only for this special issue. © The articles/papers published in the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Published By:

DESHMUKH PUBLICATIONS, PVT. LTD.

Printed & Published by Dr. M. Talib Deshmukh & Edited by Dr. M. Raghib Deshmukh,
Deshmukh Publication Pvt. Ltd.
"Soyba Villa" Beside "Deshmukh Hospital" Millat Colony, At. Khamgaon Dist. Buldana
(Maharashtra) India -444303 Cell No- +91-9422926544
Email:- scholarsimpact@yahoo.com, ragibdeshmukh@gmail.com
Web: www.scholarsimpact.com

CONTENTS

Sr. No.	Research Papers	Page No.
1.	Pak Militancy Destroying The Unity Integrity of Kashmiris **Dr. Jiji Paul S**	01-04
2.	Terrorism As An Obstacle In Democracy of India **Shabir Ahmad Dar**	05-08
3.	The Role of Media In Indian Democracy **Mohd Ayub Mir**	09-12
4.	Reliable Contribution of Mathematics In Democratic System **Dr C. D. Bele**	13-16
5.	Historical Background of Human Rights In Ancient India And Indian Constitution **Mr. Mahesh S Jadhav**	17-19
6.	Concept of Democracy And Challenges Before Indian Democracy **Dr.Wahida Shaikh**	20-24
7.	Human Rights And Contemporary Status of Indian Women **Dr. Sunil V. Shinde**	25-27
8.	Indian Democracy And Human Rights **Dr. Anita Rajesh Deshmukh**	28-29
9.	A Study of New Challenges of Indian Democracy : Social Media In Politics **Dr. Laxman Popatrao Wagh**	30-40
10.	Women's Empowerment Through Political Participation In India **Dr. Ahmad Shamshad**	41-47

61.	दहशतवाद : भारतीय लोकशाही पुढील आव्हान प्रा. औचित्ये डी.सी.	218-223
62.	बहुसंख्यांच्या धार्मिक जातीय विळख्यात भारतीय लोकशाही डॉ. आर.व्ही. मस्के	224-226
63.	भारतीय लोकशाही आणि आतंकवाद : विशेष संदर्भ जम्मू आणि काश्मीर राजेश जोंधळे	227-230
64.	भारतीय लोकशाही आणि महिलांचा राजकीय सहभाग प्रा डॉ दत्ताजी मेहत्रे	231-235
65.	भारतीय लोकशाही आणि संविधानिक मूल्य प्रा. डॉ. एम. एफ. राऊतराहे	236-238
66.	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हान : प्रादेशिकता संभाजी तांबे	239-242
67.	भारतीय लोकशाही : संवैधानिक मूल्ये आणि वास्तव डॉ. फोले एस. के.	243-247
68.	भारतीय लोकशाही आणि भ्रष्टाचार प्रा. राजा मनोहर इंगळे, प्रा. किशोरकुमार मनोहर इंगळे	248-251
69.	सोशल मिडियाचा वापरकर्त्यांवर होणारा प्रभाव-बारामती शहरातील वापरकर्त्यांचा अभ्यास देविदास विजय भोसले	252-254
70.	भारतीय लोकशाही आणि भ्रष्टाचार प्रा. भोसले वैशाली भानुदास	255-257

71.	लोकशाही आणि महिलांचे राजकीय सहभागीत्व प्राचार्य डॉ. पंजाब चव्हाण	258-261
72.	भारतीय लोकशाही आणि नीती आयोगाची भूमिका गवळी देविदास गोकुळ	262-266
73.	भारतातील प्रादेशिकवादाचे स्वरुप डॉ. पी. डी. सूर्यवंशी	267-269
74.	भारतीय लोकशाही आणि दहशतवाद व उपाय मा. डॉ. डि. आर. भागवत, प्रा. वाघमारे नागोराव संभाजी	270-273
75.	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने:चिकित्सा डॉ. हनुमंत कुरकुटे	274-280
76.	भारतीय लोकशाही आणि आजचा खेळाडू प्रा. पल्लेवाड भारत विठ्ठलराव	281-283
77.	भारतीय लोकशाही आणि दहशतवाद प्राचार्य डॉ शरद कुलकर्णी, सुरेश हिवाळे	284-285
78.	लोकशाहीतील सक्षम नागरीक घडविण्यासाठी शारिरीक शिक्षक व खेळाचे महत्व प्रा.संतोष बाबुराव कोकीळ	286-288
79.	भारतीय लोकशाही व प्रसारमाध्यमांची भूमिका डॉ. भगवान शंकरराव वाघमारे	289-292
80.	भारतीय लोकशाही आणि मानवाधिकार डॉ. प्रा. दिलीप ह. सूर्यवंशी	293-296

81.	लोकशाही आणि सुशासनात नागरी समाजाची भूमिका प्रा.डॉ. प्रभाकर ग. जाधव	297-301
82.	भारतीय लोकशाही आणि मानवी हक्क अनघा अशोक पेंढारी	302-303
83.	भारतीय लोकशाही आणि नीती आयोगाची भूमिका डॉ. फुके मयुरी राजेश्वर	304-306
84.	भारतातील भ्रष्टाचार निर्मुलनासाठीची लोकपाल संस्था डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर	307-310
85.	भारतीय लोकशाही व मानव अधिकार डॉ. बी. बी. लोखंडे	311-314
86.	लोकशाही आणि प्रसार माध्यमे - एक अभ्यास प्रा. माणिक भि. डोखळे	315-317
87.	भारतीय लोकशाही आणि मानवाधिकार प्रा. डॉ. मानवते उत्तम हुसनाजी	318-320
88.	भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने व उपाययोजना प्रा. डॉ. उलगडे लक्ष्मण काशिनाथ, डॉ. बाळासाहेब भिंगोले	321-323
89.	भारतीय लोकशाहीचा ऐतीहासिक आढावा प्रा. नामदेव तुकाराम मोरे	324-325
90.	लोकशाही शासन व्यवस्थेचे भवितव्य प्रा. संजय मोहाडे	326-328

91.	भारतीय लोकशाही आणि सुशासन प्रा. डॉ. वसंत पांडूरंग सरवदे	329-331
92.	लोकशाही आणि प्रांतीय अस्मिता प्रा. डॉ. देविदास ग्यानुजी नरवाडे	332-334
93.	मानवेंद्रनाथ रॉय यांचे लोकशाही संबंधी विचार प्रा. डॉ. पांचाळ अविनाश भगवानराव	335-339
94.	21 व्या शतकातील दहशतवाद आणि भारतीय लोकाशाही प्रा. एस. आर. पाटील	340-342
95.	लोकशाही मूल्य और दामोदर मोरे जी की कविता प्रा. डॉ. संजय जाधव	343-351
96.	राजनीति में महिला आरक्षण का भारतीय लोकतंत्रपर प्रभाव भालेराव सुधाकर नारायण	352-354

(79)

भारतीय लोकशाही व प्रसारमाध्यमांची भूमिका

डॉ. भगवान शंकरराव वाघमारे
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय आष्टी जि. बीड

प्रास्ताविक: जागतिक स्तरावर शासन व्यवस्थेच्या विविध प्रकारापैकी लोकशाही शासन व्यवस्था अत्यंत परिणामकारक व प्रभावशाली शासन व्यवस्था म्हणून मान्यता मिळाल्याचे दिसून येते. राजेशाही, सरंजामशाही, लष्करशाही, हुकूमशाही व भांडवलशाही व्यवस्थेत जनतेच्या मतास दुय्यम स्थान असते, तर लोकशाही शासन व्यवस्थेत जनमतास प्रथम प्राधान्य दिले जाते. किंबहुना जनकल्याण हाच लोकशाही शासन व्यवस्थेचा गाभा असतो. याची प्रचिती भारतीय शासन व्यवस्थेतून कायम येत असते, याचे कारण भारताने प्रजासत्ताक गणराज्य स्वीकार संसदीय लोकशाही अंगीकारली आहे हेच असल्याचे स्पष्ट होते.

लोकशाही शासन व्यवस्थेत सामूहिक व न्यायोचित निर्णयांना अधिक महत्त्व असते. ज्या निर्णयातून सर्वांचे हक्क जोपासले जाऊन जनमताचा विचार होतो. अशा सामूहिक निर्णय प्रक्रियेवर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष जनतेचे नियंत्रण असते. भारतीय लोकशाहीत सार्वजनिक निवडणुकीच्या माध्यमातून जनतेचे प्रतिनिधी निवडले जातात. याच जनप्रतिनिधीमार्फत सरकार चालविले जाते. अशा लोकशाही राष्ट्रात निवडणुका या निरंतर चालू असतात. विशिष्ट कालावधी संपल्यानंतर नवीन सरकार अस्तित्वात येते, ज्यांच्यामार्फत लोककल्याणाची कामे केली जातात.जगप्रसिद्ध विचारवंत अब्राहम लिंकन यांच्या मते," लोकशाही म्हणजे लोकांनी, लोकांसाठी चालविलेले लोकांचे राज्य होय. (By the people, of the people, for the people)" ज्यात लोकप्रतिनिधीमार्फत जनतेच्या कल्याणाचे व हिताचे निर्णय घेतले जातात. अशा लोकशाही शासन व्यवस्थेत व्यक्तिगत हितापेक्षा सामूहिक हिताला प्राधान्य दिले जाते. भारतीय लोकशाही शासन व्यवस्थेत जनता ही मालक असल्याने सरकारला जनताभिमुख निर्णय घेणे, त्याची अंमलबजावणी करण्यास कटिबद्ध राहणे गरजेचे आहे. सशक्त लोकशाहीच्या अस्तित्वासाठी ज्या पद्धतीने कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ व न्यायमंडळाचे महत्त्व अत्यंत महत्त्वाचे असते त्याप्रमाणेच निर्भीड व निःपक्षपाती प्रसारमाध्यमांची भूमिका असणे ही तितकेच महत्त्वाचे असते. म्हणून प्रसारमाध्यमाकडे भारतीय लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ म्हणून पाहिले जाते. शासनाची विविध कायदे, नियम, धोरणे, निर्णय व योजना यांची अंमलबजावणी प्रभावीपाने व्हावी, जनमानसाच्या प्रश्नांची सोडवणूक व्हावी, तसेच जनता व शासन यांच्यात सहकार्य, समन्वय व विश्वासहर्ता वृद्धिंगत व्हावी या दृष्टीने प्रसारमाध्यमांची भूमिका ही तेवढीच महत्त्वाची मानली जाते. शासनाच्या योजना जनतेपर्यंत घेऊन जाणे व त्याचे महत्त्व सामान्यांना पटवून देणे या संबंधीचे कामे प्रसमाध्यमकडून अपेक्षित असतात. तसेच जनतेचे विविध प्रश्न व समस्या ययांची गांभीर्याने दखल घेऊन सरकारला जागे करण्याचे काम देखील तेवढेच किफायतशीरपणे प्रसारमाध्यमांना करावे लागते.

भारतीय लोकशाहीचे महत्त्व:

१. एक मत एक मूल्ये:

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानाच्या माध्यमातून प्रत्येक भारतीय नागरिकांना एकच मतदानाचा अधिकार दिला आहे. अशी लोकशाही व्यवस्था निर्माण करून दिली आहे. देशातील गरीब, श्रीमंत शेतमजूर, उच्यशिक्षित, राजकीय नेते, अशिक्षित, भूमिहीन, गर्भश्रीमंत व्यक्ती, उधोगपती, शोषित, पीडित व वंचित घटक व शेतकरी यांच्यासह अन्य कोणतीही व्यक्ती असेल तरी त्यांच्या मताचे मूल्ये हे समान असेल. प्रत्येक व्यक्ती जी भारतीय नागरिक असेल त्यांच्या मताला समान स्थान असणार आहे. त्यातून भारताच्या लोकशाहीचे महत्त्व आधोरेखित होते.

२. मूलभूत हक्क व कर्तव्य:

भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून प्रत्येक नागरिकांना मूलभूत हक्क मिळाले आहेत व त्याच बरोबर कर्तव्ये ही सांगितली गेलीत. या मूलभूत हक्क व कर्तव्यातून भारतीय लोकशाहीला अधि ...न प्राप्त झाले आहे. विचार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, संचाराचे स्वातंत्र्य, समान संधी, एकत्र येऊन विचार मांडण्याचे स्वातंत्र्य व वयक्तिक सुरक्षेचे स्वातंत्र्य सर्वाना मिळाल्यामुळे लोकशाहीचे महत्त्व अधिक स्पष्ट अधोरेखित होताना दिसून येते.

३. निवडणुका, जनप्रतिनिधी व लोकमताचा प्रभाव:

भारताच्या सांसदीय लोकशाहीमध्ये निवडणुकांना महत्त्वाचे स्थान आहे. निवडणुकांच्या माध्यमातून ज्या पक्षाचे व घटक पक्षांचे बहुमत सिद्ध होते त्यांना सत्ता स्थापनेचा दावा करता येतो. लोकशाही शासन व्यवस्थेत जनतेमधून लोकप्रतिनिधी निवडले जाऊन अप्रत्यक्षपणे जनतेचे सरकार स्थापन केले जाते. हे जनतेचे प्रतिनिधी सरकारच्या माध्यमातून जनतेच्या समस्यांची सोडवणूक करण्यास जबाबदार असतात. जनप्रतिनिधीकडून लोकमताचा आदर होणे अपेक्षित असते. अन्यथा पुढील निवडणुकीत जनता निष्क्रिय सरकारला पायउतार होण्यास भाग पाडते. एकंदरीत लोकशाही शासन व्यवस्थेत जनमताचा प्रभाव अधिक स्पष्ट दिसून येतो. म्हणून निवडणुका, लोकप्रतिनिधी व लोकमत हे लोकशाहीचे अविभाज्य घटक समजले जातात.

४. सामाजिक, वैज्ञानिक, आर्थिक सांस्कृतिक व विकासात्मक महत्त्व:

लोकशाही शासन व्यवस्थेच्या सवांर्धनासाठी शासन व प्रशासनाचा दृष्टिकोन सर्वव्यापी असणे गरजेचे असते. शासनाला विविध पातळीवरून कामे पार पाडावी लागतात. धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विविधतेने नटलेला भारतीय जनतेस विकासाच्या प्रवाहात आणत असताना सकारात्मक दृष्टिकोन वृद्धिंगत करून विज्ञान व तंत्रज्ञानाची जोड देणे गरजेचे आहे. समाजातील विविध घटकांना विकासाच्या प्रवाहात कसे आणता येईल व त्यातून आर्थिक उन्नती कशी साधता येईल याचे जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे आवश्यक असते. भारताला जागतिक स्पर्धेत टिकून राहावयाचे असेल तर प्रत्येकांनी आपले योगदान राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी देणे अनिवार्य आहे. हाच लोकशाहीचा मूलाधार आहे ते विसरून चालणार नाही.

सशक्त लोकशाहीच्या अस्तित्वासाठी प्रसारमाध्यमांची भूमिका:

लोकशाही शासन व्यवस्थेत प्रसार माध्यमांचे महत्त्व अनन्यसाधारण असते. त्याअनुषंगाने प्रसारमाध्यमांना समाजमनाचा आरसा म्हणून ही संबोधले जाते. आज शासनाच्या उदारमतवादी

धोरणामुळे जग जवळ आले व माहितीचे प्रचंड जाळे निर्माण झाले. देशात मोठ्या प्रमाणात विविध वाहिन्या, वर्तमानपत्रे, मासिके, रेडिओ यांची संख्या वाढलेली दिसून येते. पत्रकारिता या विषयाला अधिक महत्त्व प्राप्त होत आहे. पत्रकारितेची उपयुक्तता स्पष्ट करताना राष्ट्रपिता महात्मा गांधी म्हणतात की, "सेवा हाच पत्रकारितेचा हेतू असला पाहिजे. लोकमत जाणणे आणि या समाजमनाला निश्चित व निर्भय वाचा देणे हेच पत्रकारितेचे खरे कार्य असते. सत्य जाणणे हा लोकांचा हक्क असतो. के घडत आहे याची वस्तुनिष्ठ माहिती लोकांना मिळालीच पाहिजे. पत्रकारितेत सत्ता दडलेली असते तिचा दुरुपयोग हा गुन्हाच असतो."

इंग्रजी भाषेतील Media या शब्दाचे भाषांतर म्हणून माध्यम हा मराठी शब्द सध्या वापरात आहे. त्याआधी पत्रकारिता (Press) हा शब्द रूढ होता. Media ही संकल्पना अतिप्राचीन असून तिची मुळे असिरियन साम्राज्यात आहेत. सोळाव्या शतकातील Medius, medium पासून Media बहुवचनी शब्द बनतो. तार, दूरध्वनी, टपाल सेवा यांना उद्देशून जनसंवाद, लोकसंपर्क या अर्थाने Media हा शब्द १९१९ साली ए. जे. वूल्फ या व्यापारविषयक अभ्यासकाने त्याच्या 'थिअरी अँड प्रॅक्टिस ऑफ इंटरनॅशनल कॉमर्स' या पुस्तकात वापरला. नभोवाणी, चित्रपट आणि वृत्तपत्रे यांच्यासाठी mass media हा शब्द १९२३ च्या दरम्यान आणि १९४६ नंतर news media हा शब्द उपयोगात आला. विसाव्या शतकाच्या अखेरीस social media ही संकल्पना रुळली.

अलीकडील काळात प्रसारमाध्यमांची व्याप्ती अधिक वाढत असल्याचे निदर्शनास येते. प्रसारमाध्यमांना वस्तुनिष्ठता, पारदर्शकता, विश्वासहर्ता, लोकशाहीचा चौथा स्तंभ, सामाजिक जाणिवा, सामाजिक उत्तरदायित्व, परिणामकारकता, तत्परता अशा विविध कसोट्यावर उतरून कामे करावी लागतात. वस्तुनिष्ठ पत्रकारिता केवळ लोकशाही शासन व्यवस्थेतच शक्य असते. लष्करशाही, हुकूमशाही, राजेशाही, अध्यक्षीय व धार्मिक राष्ट्रात ती शक्य नसते. लोकशाही कितीही दोषपूर्ण असली तरी सर्वसामान्यांना मत स्वातंत्र्य व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य देणारी जीवनपद्धती असल्याने तीच पत्रकारितेला पूरक असते. विरोधाभास असा की, लोकशाहितच पत्रकारितेचे किंवा प्रसार माध्यमांचे नैतिक प्रश्न जास्त असतात. त्यामुळे माध्यमांचे नैतिकशास्त्र लोकशाहीत जास्त उचित व महत्त्वाचे ठरते.

अमेरिकन विचारवंत जेफरसन यांच्या मते, 'लोकशाहीला सर्वात महत्त्वाचं कवच कोणतं असं मला विचाराल तर मी निःसंशय वृत्तपत्र हेच चांगलं कवच आहे असं उत्तर देईन.' हे विधान प्रसारमाध्यमांचे महत्व समजावून घेण्यासाठी अत्यंत बोलका आहे वाटते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वृत्तपत्राचे महत्व अधोरेखित करताना स्पष्टपणे म्हणतात की, "एखाद्या चळवळीला वृत्तपत्राची जोड नसेल तर त्या चळवळीची अवस्था पंख छाटलेल्या पक्षाप्रमाणे होते." यावरून वृत्तपत्र किंबहुना प्रसार माध्यमांची भूमिका किती महत्त्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते. परंतु हे सर्व प्रसार माध्यमे जागरूक असणे तसेच विश्वासपूर्ण असणे अत्यंत आवश्यक आहे हे देखील तेवढेच महत्वाचे आहे. आज घडीला अनेक वाहिन्या, वर्तमानपत्र आपल्या व्यावसायिक दृष्टिकोन ठेवून चुकीच्या गोष्टीचे समर्थन करतात. असा आरोप जनसामान्यातून होताना दिसून येतो. फसव्या जाहिराती, लोकशाहीस मारक असणाऱ्या बाबींचे समर्थन करून आपल्या पारदर्शकतेबद्दल, हेतूबद्दल, उत्तरदायित्वबद्दल प्रश्नचिन्ह उभे करून बसत असल्याचे दिसून येते. पेड न्यज, क्राइम, पेज थ्री कल्चर, सिनेमा यातून सामाजिक स्वास्थ टिकून राहण्यास मोठ्या अडचणी निर्माण होत आहेत. मोबाईल, टेलिफोन, फेसबुक, ट्विटर, व्हाट्सअप यांचा

झपाट्याने वेग वाढत असला तरी त्यांच्या योग्य वापराबाबत व उद्देशाबाबत अधिक प्रश्नचिन्ह उपस्थित होत आहेत अशी आव्हाने काही लोकशाही माध्यमासमोर दिसून येतात.

निष्कर्ष:

भारतीय लोकशाही शासनव्यवस्थेत शासन व जनता यांच्यात माहितीचा दुवा म्हणून प्रसार माध्यमांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. आज जागतिकीकरणाच्या युगात जीवन अत्यंत गतिमान बनत असल्याने शासन व प्रशासनास ही एक पाऊल पुढे टाकून कामे करावी लागत आहेत. त्यांच्या या कामात प्रसार माध्यमांची भूमिका स्पष्टपणे सकारात्मक होत असल्याचे दिसून येते. प्रसारमाध्यमांच्या माध्यमातून जनतेला शासनाच्या योजनांची व विकासासंबंधीत प्रभाव टाकणाऱ्या निर्णयाची तात्काळ माहिती मिळते. उलटपक्षी जनतेच्या समस्या देखील शासन दरबारी कमीअधिक प्रमाणात माध्यमाच्या - आधारे मांडल्या जात आहेत म्हणून भारतीय लोकशाहीत प्रसार माध्यमांचे महत्त्व अनन्यसाधारण दिसून येते. असे असले तरी प्रसारमाध्यमांची विश्वासार्हता, त्यांचा व्यावसायिक दृष्टिकोन, पारदर्शकता दबावाला बळी पडणे, वस्तुनिष्ठता याबाबत सामान्य जनतेच्या मनात संशय दिसून येतो हे देखील तेवढेच महत्वाचे आहे या सर्व आव्हाने व कसोट्यावर प्रसार माध्यमाना आपली भूमिका स्पष्ट करावी लागणार आहे. एकंदरीत असे अनेक आव्हाने प्रसारमाध्यमांपुढे असले तरीही लोकशाहीच्या निर्मितीसाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका तेवढीच महत्त्वाची आहे यात तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भसूची:

१. D.D.Basu, Introduction to the construction of India
२. M.Laxikanth, Indian polity, Tata Megraw Hill. Education pri.Ltd. Delhi
३. फाडिया एवं फाडिया, उच्चतर लोकप्रशासन, साहित्य भवन पब्लिकेशन, अग्रा, २००१
४. ग्रँव्हल आसटिन, अनुवाद, भरती केळकर, भारतीय राज्यघटना- राष्ट्राची कोणशीला, डायमंड पब्लिकेशन पुणे २०१३
५. प्रा.के.बंग, भारतीय प्रशासन व सविधनात्मक प्रक्रिया, विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगाबाद,२०१६
६. डॉ.पारस बोरा/ डॉ.शाम शिरसाठ, लोकप्रशासन शास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगाबाद,२०१३
७. डॉ.सुधाकर जोशी, भारतीय प्रशासन व राजकारण, विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगाबाद,
८. www.lokshahimarathiblogspot.Com
९. www.m.dailyhunt.in
१०. www.youstory.com
११. www.loksatta.com

Associated & Indexed at:

- Impact factor services for international journals (I.F.S.I.J.)
- International Innovative Journal Impact Factor
- Cite Factor (Academic Scientific Journals)
- Academic Resource Index (Research Bib)
- International scientific indexing (ISI)
- Scientific Indexing Services
- Global Impact Factor
- Infobase Index
- COSMOS
- DIIF

SCHOLARS IMPACT

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

www.scholarsimpact.com

ISSN 2394 -7632
EISSN 2394 -7640

Deshmukh Publication Pvt.Ltd.

Printed & Published by
Dr. M. Talib Deshmukh & Edited by Dr. M. Raghib Deshmukh,
"Deshmukh Publication Pvt. Ltd." Beside Deshmukh Hospital,
Millat Colony, Khamgaon Dist. Buldana (Maharashtra) India – 444303
Email: scholarsimpact@yahoo.com, ragibdeshmukh@gmail.com,
Website: www.scholarsimpact.com
Cell No. : +91-9422926544 , +91-7972780976

The English Educators Society, Ambajogai (MS)

Organizes

One Day Interdisciplinary International conference on

The Relevance of Anna Bhau Sathe in the Global Context

14th December, 2019

Certificate

This is to certify that Mr./Ms./Dr./Prof. Bhagwan Shankarrao Waghmare of Arts Commerce and Science College Ashti Dist. Beed has participated in One Day Interdisciplinary International conference on "*The Relevance of Anna Bhau Sathe in the Global Context*" organized by The English Educators Society, Ambajogai (MH) on 14th December, 2019 at Maulana Abul Kalm Azad, Research Center, Aurangabad. He / She has presented the research paper entitled साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे : जीवन, साहित्य व कार्य

Ms. Anuprita More
Organizing Secretary

Dr. Dayaram Maske
Coordinator

Dr. Ramesh Landage
Convener

ISBN : 978-81-939613-2-2

अण्णा भाऊ साठे : समतावादी साहित्यीक

संपादक
डॉ. दिपक सुर्यवंशी
डॉ. सदाशिव भुयारे
अनुप्रिता मोरे

ISBN : 978-81-939613-2-2

अण्णा भाऊ साठे: समतावादी साहित्यीक

डॉ. दिपक सुर्यवंशी
डॉ. सदाशिव भुयारे
अनुप्रिता मोरे

Shaurya Publication, Latur

DECLARATION BY THE PUBLISHER

ISBN : 978-81-9396-2-2

संपादक

डॉ. दिपक सुर्यवंशी
डॉ. सदाशिव भुयारे
अनुप्रिता मोरे

Publication
Shaurya Publication
Khadgao Road, Kapil Nagar, Latur-413512
Email-hitechresearch11@gmail.com

Printing
Shaurya Offset, MIDC, Latur

First Edtion-14th Dec. 2019

Note :-Views, idea and materials published in this ISBN Book are intellectual properties of author (s). Author(s) is/ are solely responsible for their publication and not the Editors, Principal or publisher.

** All right are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, retrieved or transmitted in any form, by any means, without the written permission from **Dr. Deepak Surwanshi, Dr. Sadashiv Bhuyare, Anuprita More**

दोन शब्द... :

लोकशाहीर, कवी, नाटककार, कथाकार, कादंबरीकार, संयुक्त महराष्ट्र निर्मीतीच्या लढयाचे लोकनायक, वैश्विक तत्वज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, व साहित्य रत्न अशा नावांनी अण्णा भाऊ साठे हे जागतिक स्तरावर प्रख्यात आहेत. अण्णा हे अक्षर साहित्याचे उदगाते व विद्रोही मुल्यांचे सर्जक आहेत.त्यांची लेखनीं ही सत्याशी व मुल्याशी इमान राखनारी आहे.शोषण व अन्याय सहनकरीत घाम गाळणाऱ्या व कष्ट करणाऱ्या मानसांच्या डोळयातील आश्रुंची भाषा अण्णाना समजली होती.
विद्रोह, आक्रोश, बंड, चीड, जातियता, नकार, विरोध, उठाव व संताप यासारख्या समग्र परिवर्तनाच्या शासवत मुल्यांची त्यांनी पेरणी करून समाजाला दास्यमुक्ती व जीवनमुक्तीचा मार्ग दाखवित निर्भयपणाने वैचारीक बंड उभारले. अण्णांच्या साहित्यातून विषमतावादी साहित्यातील विद्रुपता आणि क्रुरतेचे दर्शन होते.अण्णाच्या सहित्यात समता, स्वातंत्र्य, न्याय व बंधुत्वावाचे मानवतावादी तत्वज्ञान आहे.स्त्रीत्वाचा आत्मसन्मान व प्रतिष्ठेचा आहे.विज्ञान धिष्ठतेचा आग्रह आहे.माणूसपण नाकारणाऱ्या अमानवीय व्यवस्थेविरूध्दचा यल्लगार आहे.हा देश, या देशाची जनता सुखी व्हावी व या देशाचे नंदनवण व्हावे अशी अण्णांची क्रांतीकारी स्वप्ने आहेत.माणूस हाच खऱ्या अर्थाने जगातील प्रत्येक क्रांतीचा उद्गाता असल्याचे अण्णांचे स्पष्ट मत होते.मरत मरत जगणारी माणसं ही खऱ्या अर्थाने जगतच नसतात तर या उलट लढून मरणारी मानसं ही मरूनही जिवंत रहातात हे मुख्य जिवनसुत्र अण्णांच्या साहित्यात आहे.विशेष म्हणजे अण्णाचे समग्र साहित्य निर्मीतीच्या गुणवत्तेचे मानदंड आहे.

विश्वसाहित्य रत्न आण्णा भाऊ साठे यांच्या जन्मशताब्दी वर्षाच्या निमीत्ताने त्यांना विनंम्र अभिवादन व या एकदिवशीय अंतरविद्याशाखीय परिषदेचे आयोजक प्रा.डॉ.रमेश लाडंगे यांचे हर्दिक अभिनंदन. या निमित्ताने प्रकाशित होणारे हे पुस्तक संशोधक विद्यार्थी तथा शैक्षणिककक्षेत्रात मैलाचा दगड ठरेल ही अपेक्षा...!

प्रा.डॉ. माधव बसवंते
नांदेड

ISBN : 978-81-939613-2-2

अनुक्रमणिका

१.	मराठी कादंबरी आणि अण्णा भाऊ साठे यांचे कादंबरी वाङ्मय : एक अभ्यास प्रा. डॉ.शरद गायकवाड	9
२.	अण्णा भाऊ साठे यांनी अनुभूती व सहानुभूतीतून कादंबरी लेखनासाठी निवडलेले वेगळे विषय. डॉ. प्रमोद भीमराव गारोडे	31
३.	अण्णाभाऊ साठे : मानवतावादी साहित्यिक डॉ. आश्रु जाधव	41
४.	अण्णाभाऊ साठे यांचे तत्त्वज्ञान प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी.	46
५.	अण्णाभाऊ साठे यांचा वैज्ञानिक दृष्टीकोन डॉ. आंबटकर वृषाली ओंकार	49
६.	अण्णा भाऊंचे आर्थिक विचार महेश वसंत कुलकर्णी	54
७.	अण्णाभाऊ साठे यांचे कथा साहित्य प्रा.डॉ. अर्चना काटकर - सोनवणे	58
८.	**अण्णा भाऊ साठे : साहित्य व स्वरूप** प्रा.आशालता नारायण खोत	62
९.	अण्णाभाऊ साठे : एक मार्क्सवदी तत्वज्ञ. डॉ.प्रा.लोखंडे वी.बी.	68
१०.	**अण्णाभाऊ साठे यांच्या भाषणातील साहित्याबद्दलचा मूलगामी दृष्टिकोन** डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	73
११.	'वारणेच्या खोऱ्यात' कादंबरीतील देशप्रेम व विद्रोही जाणिवा बेटकर वैशाली चनबस	79
१२.	अण्णाभाऊ साठे : जीवन, साहित्य आणि कार्य प्रा. डॉ. भोवाळ दयानंद लिंबाजी	84
१३.	लोक शाहिर अण्णाभाऊ साठे साहित्य, कार्य आणि मातंग समाज डॉ. प्रमोद चव्हाण	92
१४.	अण्णा भाऊ साठे : मानवतावादी साहित्यिक प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे	94
१५.	**आण्णाभाऊ साठे यांचा महिलांकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन** प्रा.डॉ. दैवशाला चत्रभुज रसाळ	99
१६.	साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे यांच्या चिंतनातील मानवतावादी दृष्टीकोन प्रा. डॉ. दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी	106
१७.	सांख्य तत्वज्ञान (सत्ताशास्त्रीय दृष्टीकोन) डॉ. आंबटकर वृषाली ओंकार	113
१८.	अण्णाभाऊ साठे यांचा वैज्ञानिक दृष्टीकोन डॉ. आंबटकर वृषाली ओंकार	117
१९.	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे : जीवन, साहित्य आणि कार्य डॉ. भगवान शंकरराव वाघमारे	121
२०.	आण्णाभाऊ साठे साहित्य जीवन आणि कार्य प्रा.डॉ.तांदळे एस.के.	126
२१.	अण्णाभाऊ साठे यांना अपेक्षित असलेली स्वातंत्र्याची संकल्पना प्रा. डॉ. शंकर गड्डमवार	132
२२.	अण्णाभाऊ साठे यांचे जीवन चरित्र व कार्य हरिचंद्र विष्णू केळे	138
२३.	आण्णाभाऊ साठे – एक व्यक्तीमत्व प्रा.डॉ.सीता दत्तात्रय जगताप	144
२४.	साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे प्रा. डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे	148
२५.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथालेखनातील विद्रोह प्रा.डॉ.ल.ना.वाघमारे	156
२६.	'चित्रा' कादंबरीतील स्त्रीदर्शन प्रा. डॉ. माने हनुमंत तुकाराम	160
२७.	अण्णा भाऊ साठे : जीवन साहित्य आणि कार्य डॉ. माणिक एम. बागले	164

ISBN : 978-81-939613-2-2

त्यांना झाली म्हणून त्यांनी आपल्या साहित्य लेखकाना वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा आग्रह धरुन तसेच विचार मांडले.

सारांश :

विज्ञान हे एक मुल्य आहे तो एक दुष्टीकोन आहे. ज्याचे मुल्या ज्यांनी जाणलेली तो सर्व तऱ्हे समस्येतून तरला हे सत्य आहे. आजारी भारतासारख्या निकषातून राष्ट्रात अंधश्रध्देने आपली मुळ सोडली नाहीत विज्ञान युगात जगत आहोत, असे म्हणणारे देखील वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून स्विकारुत नाहीत म्हणून उच्चशिक्षीत म्हणारे देखील मुहुर्तदेव यज्ञ, याग, रुढी परंपराच्या जखडातून बाहेर आले नाहीत. आजही अनेक मुलीचे विवाह हे तिला मंगळ आहे अस मानूण होत नाहीत असे विचार आज ही समाजात आहेत. आज ही भारतासारख्या राष्ट्रात 75% लोक हे अंधश्रध्देच्या अडकून पडले आहेत. वैज्ञानिक दृष्टीकोन स्विकारुन समस्यांची चिकितसकता नैतिकता ओ याची जाणीव होणे गरजेचे आहे असे जोपर्यंत होत नाही तो पर्यंत कोणताच समाज परीपूर्ण विकास करु शकत नाही. हे अण्णाभाऊ साठे यांचे विचार महत्वाचे आहेत. जोपर्यंत वैज्ञानिक दृष्टीची जाणीव होत नाही तोपर्यंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर , म. फुले , अण्णाभाउ साठे, यांच्या विचारांना आणि प्रयत्नांना पूर्णपणे यश येणे शक्य नाही. हे साम्य आहे. वैज्ञानिक दृष्टीकोन स्विकारुन समस्यांची उकल करणे दि. विज्ञानाची आणि मानवजातीची हाक आहे.

संदर्भ :-

6 अण्णाभाऊ साठे , लोक आवृत्ती फकीरा श्रमीक प्रतिष्ठाण, कोल्हापूर.

7 परिवर्तन संपादक : प्रा. शिवाजी जावळेकर

8 प्रा. डॉ. आर.डी. साबळे , भारतातील थोर राजकीय तत्वचिंतक प्रभावृत्ती 2 ऑक्टोर 2010 इसाप प्रकाशन.

9 डॉ. एस.एस. गाढाळ, महाराष्ट्रातील समाज सुधारक विचारधारा व कार्य कैलास पब्लिकेशन

10 बाबुराव गुरव, अण्णाभाऊ साठे, लोकवाड्मय गृह

साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे : जीवन, साहित्य आणि कार्य

डॉ. भगवान शंकरराव वाघमारे,
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय आष्टी , ता. आष्टी जि.बीड.

प्रास्ताविक :

मराठी साहित्याचा महामेरु म्हणून साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांच्याकडे संपूर्ण जग पाहते. कोणत्याही प्रकारचे राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक साहित्याचे वलय नसताना देखील मराठी मनावर अण्णा भाऊ साठे यांनी अधिराज्य गाजवले व मराठी साहित्याची व्याख्याच बदलून टाकली. परंपरागत व अभिजातवादी साहित्यापेक्षा वास्तववादी साहित्याची मांडणी करुन मानवी जीवनाचा वेध घेणाऱ्या साहीत्याची निर्मिती अण्णाभाऊ साठे यांनी केली. त्यांच्या साहित्यातील प्रत्येक पात्र व व्यक्तीरेखा समाजव्यवस्थेचे वास्तव प्रतिबिंब दर्शवितात म्हणूनच उच्च व मध्यमवर्गीया बरोबर महाराष्ट्रातील दलित, शोषित व पिडीत वर्गांना अण्णाभाऊ चे साहित्य अधिक आकर्षित करते. समाजव्यवस्थेच्या विविध अंधश्रध्दा, प्रथा-परंपरांना येथील गरीब व कष्टकरी समाज कसा बळी पडतो व त्यात तो अधिक भरडला जावून त्याची पिळवणूक कशी होते. त्यासंबंधीची प्रखर मांडणी अण्णाभाऊ साठे यांनी आपल्या साहित्यातून केली आहे.

लोकशाहिर अण्णाभाऊ साठे यांनी शाहिरीच्या माध्यमातून समाजातील विविध समस्येवर प्रहार करत असे. महाराष्ट्रातील काळाच्या ओघात उद्भवणाऱ्या समस्या व प्रश्नावर निर्भिडपणे मत मांडत असत. समाजाला योग्य दिशा देण्याचे काम आयुष्यभर त्यांनी केले होते. अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य मराठी वाङ:मयाला अधिक समृध्द केले आहे हे साहित्यातील कोणताही जाणकार साहित्यीक नाकारू शकत नाही. तेव्हा अण्णा भाऊच्या संघर्षमय जीवनाचा आढावा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

अण्णा भाऊ साठे : जीवन, साहित्य व कार्ये :

तुकाराम भाऊराव उर्फ शिवशाहीर अणा भाऊ साठे यांचा जन्म 01 ऑगस्ट 1920 रोजी सांगली जिल्हयात वाळवा तालुक्यात वाटेगाव या लहान गावात झाला. अण्णा भाऊ साठे हे महाराष्ट्राला एक शाहीर म्हणून परीचित असले तरी कथा व कादंबरी हे साहित्य प्रकार हि त्यांना ताकतीने हाताळले आहेत. पूर्णपणे निरक्षर व अशिक्षित असणारे अण्णाभाऊ कथा, कादंबऱ्या, लोकनाटय, पोवाडे, लावण्या, वग, गवळण, प्रवासवर्णन अशा सर्वच क्षेत्राला समृध्द केले आहेत.

अण्णा भाऊ साठे यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळचळ व गोवामुक्ती संग्राम या चळचळीमध्ये सक्रिय सहभाग घेवून शाहिरीच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन करीत होते. शाहिरीच्या माध्यमातून क्रांतीची व संघर्षाची ज्वाला पेटवत असत. मुंबई हे शहर महाराष्ट्राचे व येथीज जनतेचे क्रेंद्रबिंदू आहे. येथे राहणाऱ्या मराठी लोकांची संख्या तुलनेने अधिक आहे. तसेच मुंबई ही महाराष्ट्राची आर्थिक राजधानी असून त्यावर फ क्त मराठी भाषिकांचा हक्क प्राप्त होतो. त्यामुळे मुंबई सह संयुक्त

महाराष्ट्राची निर्मिती झाली पाहीजे अशी तळमळ लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे यांची होती. त्यासाठी त्यांनी समाज प्रबोधनाचे काम अधिक प्रमाणात केले. 'महाराष्ट्राची परंपरा' हा त्यांचा पोवाडा म्हणजे महाराष्ट्राच्या शौर्याचा ज्वलंत इतिहास आहे. अण्णा भाऊ साठे यांनी मराठीतील शाहीरी कला प्रकाराला वैभव प्राप्त करून दिले. शाहीर अण्णाभाऊ साठे, द.ना. गव्हानकर आणि अमर शेख या तीन शाहीरांची महाराष्ट्राच्या शाहीरी इतिहासात सुवर्ण अक्षराने नावे लिहिली गेली असे म्हटल्यास अतिशोक्ती ठरणार नाही.

लोकशाहिर अण्णा भाऊ साठे यांची कामगाराबद्दल अत्यंत निष्ठा व तळमळ होती येथील कामगार एकसंघ होवून आपल्या न्याय हक्कासाठी लढला पाहिजे म्हणून त्यांनी अनेक प्रयत्न केले. 'जगातल्या कामगारांनो, एक व्हा ' या कार्लमार्क्सच्या विचारांचा प्रभाव अण्णाभाऊवर अधिक पडला. वर्ग संघर्ष टाळून स्वतःला चळवळीमध्ये झोकून दिले पाहिजे व एकीने भांडवलशाही व्यवस्था उधळून लावली पाहिजे. यासाठी ते प्रयत्न करत होते 'मुंबईतील गिरणी कामगार' हा पोवाडा गिरणी कामगारांचा प्रेरणास्त्रोत होता. मुंबईतील गिरणी कामगारांच्या हक्कासाठी लढत होते. कामगारांनी आपल्या कामावर निष्ठा ठेवून प्रामाणिकपणे काम करणे गरजेचे आहे. असे ते कामगारांच्या मनावर बिंबवत असे. 'पृथ्वी ही शेषाच्या मस्तकावर तरली नसून दलित शोषित कामगारांच्या तळहातावर तरली आहे'.असे विचार मांडून पौराणिक व परंपरागत विचारांना झूगारून दिले होते. कामगारांना योग्य मोबदला मिळाला पाहिजे व श्रमाची प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे याचा अण्णा भाऊ पुरस्कार करत होते. ते साम्यवादी विचाराने प्रभावित झाले होते. अण्णा भाऊ साठे यांना रशियामध्ये जाण्याची संधी मिळाली तेव्हा छत्रपती शिवाजी महाराजांचा पोवाडा रशियामध्ये गायीले. त्याचे पूढे रशियन भाषेमध्ये अनुवाद करण्यात आले. कामगारांच्या हक्कासाठी लढणारा प्रत्येक नेता हा अण्णा भाऊंच्या शाहीरीचा जणू नायक होता. खाणदेशातल्या श्रीपत पाटलांच्या नेतृत्वाखाली निघालेल्या कामगारांच्या मोर्चात नऊ कामगारांनी प्राण गमावले. श्रीपत पाटलांनी हौतात्म पत्कारले. त्यांच्यावर अण्णाभाऊ साठे यांनी 'अंमळनेरचे अमर हुतात्मे ' हा पोवाडा लिहिला. तो गायला आणि त्यातून श्रीपत पाटिल यांना अमरपद दिले.

'श्रीपत पाटील दिलदार | पुढारी खंबीर | केला निर्धार|
घेऊन विचार सर्वांचा | बेत केला त्याने निकराचा |'

अण्णाभाऊच्या लिखाणातून वाचकांना कायम स्फुर्ती मिळते. इंग्रज सरकारच्या काळात पश्चिम बंगालमध्ये आलेल्या दुष्काळात हजारो लोक मरण पावले त्याचे इंग्रज सरकारला काहीच वाटले नाही. त्यावेळी अण्णा भाऊ साठे यांनी 'बंगालची हाक' हा पोवाडा लिहून भारतातील युवकांना एकजूटीने लढण्याचे आवाहन करतात.

अण्णाभाऊ साठे यांची लेखनी ही शोषितांचा बुलंद आवाज होती. सामान्यावर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराविरूध्द बंड करण्यासाठी प्रेरीत होवून उठणारी होती. अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यावर कार्लमार्क्सच्या तत्वज्ञानाचा प्रभाव होता त्याचबरोबर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा ही

फार मोठा प्रभाव होता. घाव घालून जग बदलण्याचे तत्वज्ञान या महामानवांकडून त्यांनी घेतले होते. समाजातील धनदांडगे, जातीयवादी व धर्ममार्तंडाकडून जे शोषण दलितांचे केले जात होते. त्यावर ते दलितांच्या बाजूने ठामपणे उभे राहून लढत होते. ही शोषित व्यवस्था बदलण्याचे व घाव घालण्याचे काम अण्णाभाऊ करत होते.

जग बदल घालुनी घाव | सांगून गेले मला भीमराव |

दलित वर्गाचे दुःख अण्णा भाऊनी भोगले होते. त्यामुळे दलितावर होणाऱ्या अन्यायाविरुध्द त्यांचा लेखणप्रवास आयुष्यभर चालू होता. अण्णाभाऊनी 'फकिरा' ही कादंबरी डॉ. बाबासाहेब यांच्या लेखणीस अर्पण केली आहे. या कादंबरीस वि.स.खांडेकरांनी प्रस्तावना लिहिली असून या कादंबरीतून अन्यायाविरूध्द बंड करून उठणाऱ्या लढवय्या फकिराची कहाणी आहे. ही कादंबरी मराठी साहित्यात आपली वेगळी छाप सोडली असून त्यावर पूढे मराठी चित्रपट देखील तयार झाले आहेत. यासह अन्य सहा कादंबऱ्यावरही चित्रपट तयार झाले आहेत. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील व्यक्तीचित्रे अप्रतिम आहेत. विशेषतः राणोजी मांग, शंकरराव पाटील, विष्णूपंत कुलकर्णी व रावसाहेब खोत यांची व्यक्तिमत्वे वाचकास आवड निर्माण करतात.

अण्णा भाऊ साठेनी काव्य या वाङःमय प्रकारात पोवाडा, लावणी, गोळण, गण, कटाव, निसर्गगीतं, स्फूर्तीगीतं, शेतकरी गीतं, प्रहार /घावगीतं, व्यथा - शल्यगीतं, भावगीतं, व्यक्तिगत गीतं, कामगार गीतं असे असंख्य प्रकार हाताळले. त्यातून त्यांनी अन्याय, अत्याचार, हिंसाचार यांचा धिक्कार करत असे. पंजाब - दिल्ली दंगा, नानकिंग नगरापूढे, स्टॉलिनग्राडचा संग्राम, काळ्या बाजाराचा पोवाडा अशी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय दर्जाची पोवाडे निर्माण करून समाजाचे वास्तव चित्रण मांडले आहेत.

अण्णा भाऊ साठे यांनी वीर रसाबरोबर श्रृंगार रसातही मोठे लिखाण केले आहेत. अनेक लावण्या व तमाशाच्या माध्यमातून स्त्री प्रधान साहित्य निर्माण केले व समाज वास्तव मांडले आहेत. त्यांच्या अनेक लावण्यांमधील समाजमनावर आजही अधिराज्य गाजवणारी लावणी म्हणजे 'माझी मैना गावाकडं राहिली, माझ्या जीवाची होतीया काहिली' ही आहे. लोकनाटय पूढे नेण्यासाठी 'कटाव' काव्यप्रकार असतो. तो अण्णाभाऊनी विषयानुरुप मार्मिकतेनं मांडतात. तसेच तमाशा हा कला प्रकारही अण्णा भाऊनी उत्तमपणे हाताळला आहे. ज्यात स्त्रीच्या वर्णनाबरोबरच सामान्य माणूस, कामगार, महापुरुष व राष्ट्र यांना नमन करतात. या लोकनाट्यातील स्त्री शेतकऱ्यांची बायको असते व तिची कथा व व्यथा मांडली जाते. अणा भाऊ साठे यांनी अनेक लोकनाटयांची निर्मिती केली आहे. लोकमंत्र्याचा दौरा, बिलंदर बुडवे, बेकायदेशीर, पुढारी मिळाला, देशभक्त घोटाळे, शेटजीचे इलेक्शन, पॅग्यांच लगीन, मुक मिरवणूक, खापऱ्या चोर, माझी मुंबई अशा लोकनाट्यामधून अण्णा भाऊ समाज प्रबोधन व समाज जागृती केली. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत 'लाल बावटा ' या कलापथकानं इथल्या शासनकर्त्यांना कला पथकाच्या लोकनाट्यातून जेरीस आणल होत.

अण्णाभाऊ साठे यांनी अनेक दमदार कथा लिहिल्या आहेत. बरबाद्या, कंजारी, खुळंवाडी, चिरागनगरची भूतं, कृष्णाकाठच्या कथा आदी एकोणिस कथासंग्रह त्यांच्या नावावर आहेत. भोमक्या, स्मशानातील सोनं, विठ्ठू महार, मरीआईचा गाडा, सापळा, वळण व उपकाराची फेड या त्यांच्या कथामधून समाजातील विषमता व सामाजिक परिस्थितीचे वास्तव चित्रण मांडतात. जी सर्वसामान्य माणसाला चिड निर्माण करणारी असते. स्त्रीच्या व्यथा मांडणाऱ्या अनेक कथांची निर्मिती अण्णाभाऊनी केली आहे. चंदा, दुर्गा, अटकळ, डोळे, खेळखंडोबा, माहेरची वाट, जिव्हाळा, लीन भाकरी, तरस, गुरहाळ आदी कथा समाजमनात त्या आजही घर करुन बसल्या असून वाचकाला हीनतेची चीड निर्माण करणाऱ्या आहेत. स्त्रीयांना कोणकोणत्या अन्याय अत्याचाराला सामोरे जावे लागते याचे वास्तव चित्रण त्यातून मांडले आहे. अण्णाभाऊ साठे यांनी स्त्री नायकत्वाला महत्व देवून अनेक कादंबऱ्यांची निर्मिती केली आहे. चित्रा, आवडी, माकडीचा माळ, कुरुप, डोळे मोडीत राधा चाले, तारा, मुर्ती, वैजयंता, फूलपाखरु, चंदन, संघर्ष, आग आदी कादंबऱ्यांमधून स्त्रीची विविध रुपे रेखाटली आहेत. तसेच शिवाजी महाराजाचे सरसेनापती प्रतापराव गुजर यांच्या जीवनावर आधारित 'अग्निदिव्य' ही ऐतिहासिक कादंबरी आण्णभाऊनी लिहिली आहे. त्यामुळे मराठी साहित्यात अण्णाभाऊच्या साहित्य व कार्येकृतींना विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. तसेच 'माझा रशियाचा प्रवास' हा प्रवासवर्णन आण्णाभाऊंनी लिहिला असून त्यात रशिया व भारत या दोन देशातील सामाजिक व आर्थिक स्थितीची तुलनात्मक मांडणी केली आहे. अण्णाभाऊ साठे यांनी समतावादी विचारांचा स्वीकार केला होता. तसेच पूढे मुंबईत श्रीपाद डांगे यांच्या सहवासात आले व मार्क्सवादाबाबतची जाणीव अधिक घटट् झाली. मुंबईच्या झोपडीत राहणाऱ्या मानसाचे जीवन चित्रण वेळोवेळी आपल्या साहित्यामधून मांडले आहेत. अण्णभाऊ यांचे साहित्य अनेक भारतीय भाषामधून अनुवादीत झाले आहे. एवढेच नाही तर झेक,जमर्न,इंग्लिश,पोलिश,रशियन व स्लोव्हाक या परकीय भाषेमध्ये अनुवादीत झाले आहे त्यामुळे अण्णा भाऊ साठे हे जागतिक किर्तीचे साहित्यीक म्हणून नावारुपाला आले आहेत.

निष्कर्ष :-

अण्णाभाऊ साठे हे एक थोर मानवतावादी साहित्यीक होते . जातीयता, सामाजिक विषमता, आर्थिक विषमता, कुप्रथा व परंपरा यांचे समुळ उच्चाटन झाले पाहिजे व समताधिष्ठित समाजव्यवस्था निर्माण झाली पाहिजे याचा पुरस्कार करुन साहित्याची निर्मिती अण्णाभाऊंनी केली आहे. तसेच वर्ग विरहीत समाजाची निर्मित करुन शोषित पिडीत यांच्या हक्कासाठी अण्णाभाऊनी आयुष्यभर लढा दिला आहे. संघर्षाशिवाय परिवर्तन होवू शकत नाही अण्णाभाऊची धारणा होती. त्यांनी आपल्या साहित्यातून विविध पातळ्यावरचा संघर्ष मांडला आहे. अण्णाभाऊ साठे हे फक्त साहित्यीकच नव्हते तर उत्तम पत्रकार, समिक्षक, गायक, वादक, उत्तम नट व अव्दितीय शाहिर होते. एवढेच नव्हे ते थोर समाज सुधारक व प्रबोधनकार होते. समाजाला दिशा देणारे दिशा दर्शक व मार्गदर्शक होते. त्यांनी विविध चळवळी मध्ये उल्लेखनीय काम केले असुन 1949 मध्ये 'इप्टा'च अध्यक्षपद ही भूषविले आहेत.

अण्णाभाऊ चे जीवन, साहित्य, प्रवास व कार्ये तरुणपिढीला निरंतर प्रेरणास्त्रोत असणार आहे यात तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भ सूची:

1) 'साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे, निवडक वाङ मय (कादंबरी खंड-1 व 2)', साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, प्रथमावृत्ती 1 मे 2017.
2) डॉ. पी. विठ्ठल, डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे, जनवादी साहित्यिक अण्णाभाऊ साठे (संपादित), डायमंड, पब्लिकेशन, पुणे.
3) प्रा. विजयकुमार जोरणे, अण्णाभाऊ साठे चरित्र्य व कार्ये.
4) श्री इंगळे अर्जून, अण्णाभाऊ साठे.
5) www.bookganga.com
6) https://maharashtratimes - indiatimes.com
7) www.e sakal.com
8) www.booksnama.com

केल्यानें होत आहे रे । आधीं केलेचीं पाहिजे ।।

भारतीय-शिक्षण-प्रसारक-संस्था-अम्बाजोगाईनगरी

स्वातन्त्र्यवीरसावरकर-महाविद्यालयः बीड (चम्पावतीनगरम्)

।। संस्कृत विभाग ।।

डॉ.बाबासाहेब-आम्बेडकर-मराठवाडा-विश्वविद्यालयः औरङ्गाबाद इत्यनयोः

संयुक्ताश्रयेन आयोजिता

राष्ट्रीय-संस्कृत-परिषद्

संस्कृत-मराठी-ऋणानुबन्धः

आङ्ग्ल दिनाङ्कः १४ मार्च २०२०

प्रमाणपत्रम्

सानन्द प्रमाणीक्रियते यत् श्रीमान्/श्रीमती डॉ. वाघमारे भगवान शंकर

महाविद्यालयः कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय आष्टी महोदयेन/महोदयया स्वा.सावरकर-महाविद्यालये

आयोजितायां संस्कृतपरिषदि २०२० ख्रिस्ताब्दे मार्चमासस्य १४ दिनाङ्के: सोत्साहं सहभागं स्वीकृतम्

.... विषयम् अनुसृत्य/शोधनिबन्धः प्रस्तुतः/मार्गदर्शनम् कृतम् ।

भवतः/भवत्याः वर्धमानकर्तृत्वं भारतमातुः चरणे समर्पितं भवेत् इति ।

प्रा.सचिनः कंदले

डॉ.संजय शिरोडकरः

ISSN: 2454 - 7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

website: WWW.WIIDRJ.com

Vol. I **Special ISSUE - XXIII** **Year – 6** **14 March 2020**

भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्था, अंबाजोगाई.

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

Special Issue for Sanskrit

One Day National Level Interdisciplinary Conference

(एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद)

संस्कृत - मराठी ऋणानुबंध

संपादक

प्रा. सचिन कंदले
आयोजक व संस्कृत विभाग प्रमुख

डॉ. संजय शिरोडकर
प्राचार्य व संयोजक
स्वा. सावरकर महाविद्यालय. बीड.

सह संपादक

प्रा. डॉ. सोपान सुरवसे
प्रा. डॉ. रमेश गटकळ
प्रा. आनंद रत्नपारखे
प्रा. अशोक रुपनोर

Bhartiy Shikshan Parasarak Sanstha
Kholeswar Madhyamic Vidyalaya, Ganesh Nagar, Kuttar Vihir Ambejogai.
Email: bsps2011@rediffmail.com

::Address for Correspondence::
Mrs. Pallavi Laxman Shete
Editor in Chief: Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred)
Principal, Sanskrti Public School, Nanded (MH. India)
Email: Shrishprakashan2009@gmil.com Website: WWW.WIIDRJ.com
Dr. Rajesh G. Umbarkar
House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605(India –Maharashtra)
Email:umbarkar.rajesh@yahoo.com Shrishprakashan2009@gmil.com **Mob. No:** 9623979067
<u>**Director**</u> **: Mr. Tejas Rampurkar** (For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Printed by
Anupam Printers, Nanded.

Cost: Rs. 300/-

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	IMPORTANCE OF YOGA IN STRESS MANAGEMENT	Dr.Rama Pande	01
02.	PRACTICES OF AIR SANITAITON IN SANKRIT LITERATURE OF AYURVEDA	Krishna V. Bartakke	05
03.	IMPACT OF SANSKRIT ON INDIAN ENGLISH NOVELS WITH SPECIAL REFERENCE TO MUSIC	Laxmikant Bahegavankar	08
04.	IMPACT OF SANSKRIT AND DIGITAL LIBRARIES ON HIGHER EDUCATION	Mr.Thorat Uttam Dagduji	12
05.	ASHOKA PLANT IN SANSKRIT LITERATURE	Deepa R. Deshpande Shimply N. Joshi Akash S. Gavate Dr.Rupali B. Kulkarni	16
06.	A STUDY OF NATYASHASTRA AND IMPACT ON WORLD LITERATURE	DR. Mahananda C. Dalvi	20
07.	WATER PURIFICAITON PROCESSES IN ANCIENT SANSKRIT LITERATURE	Krishna V. Bartakke	24
08.	INFLUENCE OF SANSKRIT ON PRAKRIT GRAMMAR	Prajakta Dharmarao	27
09.	SCIENCE IN SANSKRIT	Prof. Pathak Suraj Jivanrao	31
10.	THE BRAVE AND EXTRAORDINARY SANSKRIT SCHOLARPANDITARAMABAISARASWATI	Deshpande Monica Madhukar	35
11.	CRITICAL ANALYSIS OF MOTIVATION AND ADJUSTMENT AS PSYCHOLOGICAL CONCEPTS IN BHAGAVAD GITA	Mr. Toshnival Mahesh Dwarkadas	38
12.	CHEMICAL SCIENCE & SCIENTIFIC ELEMENTS IN SANSKRIT & VEDAS	Dr. Umakant Chanshetti	42
13.	REVIEW ON : USE OF SANSKRIT FOR NATURAL LANGUAGE PROCESSING	Choudhari Bhargavram Yogeshwar Kale Sanjay Ramchandra	46
14.	Śivayogapradīpikā: an unknown Sanskrit yoga text.	Julia Gabriela Walker	51
15.	Nyāya in Sanskuta	Dhanashree Shejwalkar	59
16.	CONSPICUOUS VENEER BETWEEN ENGLISH AND SANSKRIT: A REVIEW	Dr. Sangeeta S. Sasane	66
17.	A STUDY OF LONELINESS AND SELF CONCEPT AMONG BOYS AND GIRLS COLLEGE STUDENTS	Dr. Daitkar Arun Rajaram	70
18.	BHARATA MUNI'S NATYA-SHASTRA- THE SOUL OF INDIAN THEATRE	Dr. Deshpande Madhuri Madhukar	75
19.	BIODIVERSITY AS REFLECTED IN VEDAS	Rupali Raghunath Wadekar	80
20.	CONTRIBUTION OF KALIDASA IN ENGLISH LITERATURE	Dr. Korde Rajabhau Chhaganrao	85
21.	Concept of 'Liquid and it's properties' in *Vaiśeṣika Darṣana*	Manisha Puranik	90
22.	IMPORTANCE OF YOGA: A REVIEW	Mr. Lahoti Ramesh Kachrulal	95
23.	KAUTILYA'S THOUGHTS ON TRADE SYSTEM IN KAUTILIYAM ARTHASHASTRAM	Ms. Pratibha B. Dhondkar	98
24.	SIR MONIER WILLIAM AND *SHAKUNTALAM*	Dr. S. S. Sasane	102

25.	KAUTILYA'S ARTHASHASTRA	Dr. Rajesh G. Umbarkar	104
26.	THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL SCIENCE IN ANCIENT SANSKRIT LITERATURE	Dr. Minal N. Shrigiriwar Dr.Sow.Indirabai Bhaskarrao Pathak	113
27.	TYPES OF TRANSLATION	Asst. Prof. Magar S. R.	117
28.	IMPORTANCE'S OF YOGA IN EFFECTIVE LIFE	Dr. Bendsure V.V.	121
29.	AN ANALYSIS OF GENERAL LAND USE PATTERN IN BEED DISTRICT OF MAHARASHTRA	Dr. Udhav E. Chavan	127
30.	बखर वाङमयातील संस्कृत शब्दकळा - पानिपतची बखर	प्रोफेसर डॉ. रामनाथ गंगाधर वाढे	133
31.	संस्कृत सुभाषितांचा व्यक्तित्वावरील प्रभाव	प्रा. अभय सखाराम पाटील	135
32.	संत साहित्य व संस्कृत भाषा	सौ. सत्यशीला तौर-देशमुख	137
33.	मराठी रंगभूमी व संगीत नाटके	प्रा. डॉ. रमेश तु. देशमुख	142
34.	मराठी तत्सम, तद्‌भव शब्दांवर संस्कृतचा प्रभाव	गितीका गणेश कुलकर्णी	145
35.	संस्कृत भाषेतील वाक्प्रचारांचा मराठी भाषेत वापर	प्रा. घाडगे शंकर धारबा	147
36.	यज्ञ पध्दतीचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम	डॉ. कविता दुर्गादासराव तिर्थे	149
37.	लिंगायत-वीरशैव धर्मसंप्रदाय आणि संस्कृतः एक अनुबंध	गादगे एल.एस.	152
38.	अर्थशास्त्राचा निर्माणकर्ता : कौटिलय	प्रा. डॉ. देविदास नागरगोजे प्रा. डॉ. साबळे ई. जी.	155
39.	अभिनयाचे प्रकार : रंगभूमीवरील बदलते प्रवाह, एक दिग्दर्शकीय दृष्टिकोन	माया भगवान बोर्डे	158
40.	वैदिक संस्कृत व पर्यावरण	डॉ. अपर्णा जिरवणकर	162
41.	संस्कृत भाषेच्या शब्द, म्हणी, वाक्प्रचारांचा मराठी भाषेत वापर	प्रा. डॉ. मनीषा वि. तांदळे	167
42.	सांख्ययोग स्पष्टीकरणार्थ ज्ञानेश्वरीतील दृष्टान्त	पूजा नंदकिशोर मिसाळ	169
43.	संस्कृत साहित्य की महिमा	प्रा.सत्येंद्र संगापा राऊत	173
44.	संस्कृत में कथा साहित्य	श्रीमती दिपमाला सोमनाथ खडके	175
45.	संस्कृत मे शास्त्रीय वाङ्मय	सौ. योजनगंधा जोशी	177
46.	रूद्रदामनस्य शिलालेखः	प्रा. डॉ. श्रीमती कुरूडे सुनिता शंकरराव	180
47.	चरित्र निर्माण कार्यासाठी भाषेची गरज	संतोष बाबुदेव जोशी प्रा. आनंद रत्नपारखे	184
48.	भगवद्‌गीता व ज्ञानेश्वरी यांच्यातील पुरूषोत्तम योग	रामचंद्र आबा शिंदे	186
49.	संस्कृत भाषेच्या म्हणींचा मराठी भाषेत वापर	सीमा सिद्धेश्वरराव चोबे	189
50.	संस्कृत व मराठीतील समासांचा तुलनात्मक विचार	विशाखा अशोकराव जोशी	192
51.	भारतीय भाषेत पाली भाषेचे स्वरूप व महत्व	डॉ. बालाजी मा. गव्हाळे	196
52.	पंचविध यम आणि मानवी जीवन	प्रा. अरुण माधवराव चव्हाण	200
53.	मराठी कीर्तन परंपरेवर संस्कृत वाङ्मयाचा प्रभाव	प्रा. डॉ. श्याम श्रीनिवासराव नेरकर	203
54.	संस्कृत भाषेचा विज्ञानावरील प्रभाव	सौ. सुवर्णा बोरकर	207
55.	भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्राचा मराठी नाटकावर प्रभाव	डॉ.राखी सिद्राम सलगर	210
56.	मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृतीचे संस्कृत अनुबंध	डॉ. क्रान्ती व्यवहारे	213
57.	मराठी भाषेचे स्वतंत्र व्याकरण	प्रा.डॉ.हरिश्चंद्र मधुकर गायकवाड	216
58.	संस्कृत एवं हिंदी का संबंध	डॉ. ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर	218

59.	अथर्ववेदातील पर्यावरण विचार	पुजा नागेश जोशी	220
60.	योग - मानसशास्त्र विमर्श	प्रा. अ. रा. □वार	223
61.	हस्तलिखिताचे कालनिर्धारण	श्री. निलेश बाबासाहेब शिंदे	227
62.	वैज्ञानिक दृष्टिक्षेपातून भाषा संरचना	डॉ.अजित अशोक देव	231
63.	संस्कृतमधून मराठीत आलेले शब्द	प्रा. डॉ. रमेश खिळदकर	234
64.	*भारतीय जलशास्त्र*	श्रुति दत्तात्रय देवळे	237
65.	संस्कृत आणि मराठी भाषांमधील विसर्गस्वरूप	डॉ. पल्लवी विजय कर्वे	243
66.	योगाङ्गयमस्य मानवजीवनोन्नायकत्वम्	सम्भाजि विठ्ठल पाटील	250
67.	पंचतंत्र व बृहत्कल्पसूत्रभाष्यातील अहि - नकुल कथेचे तौलनिक अध्ययन	मेघा मनोहर कढे	255
68.	संचित धन	सीमा राजेश वीर	260
69.	भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्राचे आकलन आणि मराठी नाटकाशी अनुबंध	प्रा.डॉ.संपदा कुलकर्णी	264
70.	मराठी सरस्वतांना मोहित करणारे: मेघदूत	प्रा.रा.ज.चाटे	266
71.	रामराज्य आणिभारतीयलोकशाही राज्यपद्धतीची प्रासंगिकता	श्री. आघाव श्रीधर सोनराव	268
72.	मराठी भाषेची जननी : संस्कृत - प्राकृत की पाली ?	प्रा. गौतम गायकवाड	273
73.	प्राचीन ते अर्वाचीन संस्कृत भाषेचा प्रवास	करपे गुरबसप्पा निलकंठ	277
74.	मराठी आख्यानकाव्य व संस्कृत आख्यानकाव्य : साहित्यानुबंध	प्रा. डॉ. अनिल गर्जे	280
75.	मराठी तत्सम, तद्भव शब्दांवर संस्कृतचा प्रभाव	गितीका गणेश कुलकर्णी	284
76.	नाट्यशास्त्रातील दशरूपक विचार	अदिती कमलाकर पंडीत	286
77.	संस्कृतातील ज्योतिषविज्ञान	अंकिता राकेशकुमार जोशी	289
78.	मराठी कीर्तन परंपरेवरील संस्कृत भाषेचा प्रभाव	सौ. अश्विनी जगताप	291
79.	आचार्य वराहमिहिर यांचे कृषिविषयक विचार	कु. शिंदोरे ऋचा रवींद्र	294
80.	यज्ञ और पर्यावरण	डॉ. सोनवणे राजेंद्र	297
81.	प्राचीन कालीन समाजातील स्त्रियांचे स्थान	ओव्हाळ सुमितकुमार सुदाम	299
82.	यज्ञ आणि पर्यावरण	डॉ.प्रकाश लक्ष्मणराव डोम्पले	303
83.	मराठी कीर्तन परंपरेवरील संस्कृत भाषेचा प्रभाव	श्री. प्रतीक देशमुख	308
84.	संस्कृत-मराठी ऋणानुबंध	सौ.स्नेहल दर्शन देशपांडे	313
85.	स्मृत्युक्त मनोविज्ञानांशः	प्रणव दर्शनानंद चौसाळकर	316
86.	संस्कृतन्यायानां मराठीलोकोक्तिनां च सम्बन्धः।	विनय व्यंकट गायकवाड	318
87.	प्राचीन संस्कृत वाङ्मयातील 'जल' संकल्पना व 'जलविज्ञान'.	पियुषा पुरुषोत्तम नाईक	321
88.	योग विज्ञान आणि मानवी जीवन	प्रा. डॉ. सोपान सुरवसे प्रा. डॉ. रमेश गटकळ	325
89.	योगा' दीर्घायुषीरूपीपृथ्वीवरील अमृत	प्रा. डॉ. यशवंत सोनुने सिध्देश्वर इंदरराव उगले	328
90.	ज्ञानेश्वरीः संस्कृत गीतेचे प्राकृत नवनीत	प्रा. डॉ. सर्जेराव जिगे प्रा. डॉ. एकनाथ शिंदे	333
91.	संस्कृत साहित्यातील 'पीकशास्त्र' – विचार	प्रा.श्री.जयंत विनायक अभ्यंकर	339
92.	वैदिक साहित्यात पर्यावरण संरक्षण	सविता चिटकलवार	344

93.	कर्णभार नाटकातील कर्णाचे दान	सुतार सोनाली रंगनाथ	349
94.	संस्कृत भाषेची निर्मिती व्याप्ती आणि महत्व	प्रा. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	351
95.	योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।	डॉ.गणंजय यज्ञेश्वरराव कहाळेकर	353
96.	संस्कृतातील तत्सम तद्भव शब्द	प्रा. विजया दे. जगताप	357
97.	अभिजात : शाकुंतलं सेव्यताम्	प्रा. जयश्री सुरजीलाल बनगे	361
98.	ऋग्वेदातील सूक्तांमधून व्यक्त होणारे निसर्गप्रेम	प्रा. ओंकार रमेश पाठक	367
99.	आरोग्यवर्धिनी तुळस	प्रा. सचिन कंदले	370
100.	प्रवास मत्स्योपाख्यानाचा	डॉ. ओंकार शामसुंदर जोशी	372
101.	कौटिल्याची चाणक्या निती आणि आजची व्यापार परिस्थिती	प्रा. डॉ. काळे डी. बी.	375
102.	संस्कृत सुभाषिते व म्हणी	प्रा. डॉ. सौ. पौर्णिमा चंद्रकांत मोटे	378
103.	संस्कृत भाषा व मराठी भाषा साम्यस्थळे	सुवर्णा बाबुराव कळसे	381
104.	विज्ञान आणि अध्यात्म अद्वैत भाव : संस्कृत भाषेचे महत्व	स्वाती कुलकर्णी	385
105.	मानव जीवन में योग का महत्त्व"	प्रा. डॉ. भारती एस. आर.	389
106.	श्रीमद्भगवद्गीता व ज्ञानेश्वरीतील कर्मविचार	स्वप्नील ठाकरे	392
107.	गाथासप्तशती: एक अन्वयार्थ	डॉ. गोवर्धन काशीनाथ मुळक	397
108.	यज्ञ : पर्यावरणावर होणारा परिणाम	डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ 'वेदार्य'	402
109.	संगीत शाकुंतल'व 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' नाटकांमध्ये असलेले साम्यभेद	डॉ. एकनाथ श्रीपती फुटाणे	405
110.	संस्कृत भाषा व मराठी भाषा उच्चारणशास्त्र	**Aditi Madhavan**	411
111.	विभक्तीविचार संस्कृत व मराठी भाषेच्या संदर्भात	डॉ. विजयकुमार शिवदास ढोले	416
112.	मानवी जीवनात योगाचे महत्त्व	डॉ.भगवान शंकरराव वाघमारे	419
113.	संस्कृत व पाली भाषा सहसबंध	प्रा. बनसोडे जी.एस.	422
114.	यज्ञ पद्धतीचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम	डॉ. जगदाळे किरण आगतराव	424
115.	अग्निहोत्र – वैज्ञानिक दृष्टीतून	अश्विनी गोविंदराव वडीकर	427
116.	नाट्यशास्त्रात वर्णन केलेले नाट्यगृह - रचना व प्रकार	प्रा. एॅ. प्रज्ञा कोनार्डे प्रा. सौ. कल्याणी आर्लेकर चामणीकर	431
117.	भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्राचा मराठी नाटकावर प्रभाव	प्रा. डॉ. राजकुमार किशनराव यल्लावाड	437
118.	मराठी कीर्तन परंपरेवरील संस्कृत भाषेचा प्रभाव	वसुदेव पाटलोबा मुंडे	440
119.	काश्यपीय कृषिसूक्तीवर्णित धान लागवडीच्या पद्धती	मंगेश पाठक	445
120.	संस्कृत भाषेचा विज्ञावर असलेला प्रभाव	**Prakash Shantaram Khedlekar**	452

मानवी जीवनात योगाचे महत्त्व

डॉ. भगवान शंकरराव वाघमारे
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख, अॅड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय आष्टी जि. बीड.

प्रास्ताविक:

निरोगी शरीर ही व्यक्तीची सर्वश्रेष्ठ संपत्ती असून तिचे प्रत्येकाने संवर्धन करणे काळाची गरज आहे. शरीर तंदुरुस्त असेल तर मन तंदुरुस्त राहते, मन तंदुरुस्त असेल तर विचार प्रगल्भ बनतात आणि प्रगल्भ विचारातून मानवी जीवन सुधारले जाते. म्हणून मानवी जीवनात शरीराला अत्यंत महत्त्व दिले गेले. त्या शरीराचे योग्य संवर्धन होणे महत्त्वाचे आहे. आज एकविसाव्या शतकात मानवी जीवन अधिक धावपळीचे झाले असून आरोग्याकडे काही प्रमाणात दुर्लक्ष होताना दिसून येते. प्रत्येकजण कोणत्याना कोणत्या समस्येने ग्रासलेला असून शारीरिक व मानसिक सुखाच्या शोधात असल्याचे दिसून येते. त्या सर्व समस्येवर परिणामकारक उपाय म्हणून योगासने योगासनाकडे पाहिले जाते. योगसाधना ही भारतातील पाच हजार वर्षे जुनी शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक साधना असून ती शरीर व मनात परिवर्तन घडवून आणते. मन व शरीर निरोगी ठेवण्यासाठी योगा हा उत्तम पर्याय आहे.

मानवी शरीर, मन व बुद्धी निरोगी ठेवण्यासाठी योगा नियमित करणे आवश्यक आहे. योगासने नियमित व शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केल्यास आपले आरोग्य निरामय राहते. शरीर कार्यक्षम राहून अनेक व्याधींपासून मुक्तता मिळते. म्हणून मानवी जीवनात योगाचे अनन्यसाधारण महत्त्व दिसून येते. योगासनाचे विविध पद्धती विकसित झाल्या आहेत. व्यक्तीच्या गरजेनुसार योगा करून आपले अपेक्षित उद्देश साध्य करून घेता येईल. योगाच्या माध्यमातून शरीर लवचिक व कणखर बनते. त्यामुळे शरीर तंदुरुस्त राहून आत्मविश्वास वाढीस लागतो. योगासना द्वारे शरीरातील ग्रंथी आणि स्त्राव यांच्यावर योग्य ते नियंत्रण राहून दीर्घायुष्य लाभते. म्हणून योगासने हे मानवी जीवनात अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.

योगासने करण्याच्या विविध पद्धती:

भुजंगासन:

योगासने करण्याची भुजंगासन ही एक महत्वाची पद्धती आहे. छाती आणि शरीरातील मांसपेशी लवचिक बनवण्यासाठी तसेच कंबरेत आलेला तणाव दूर करण्यासाठी हे भुजंगासन अप्रतिम आहे. मेरूदंडसंबंधित आजारी व्यक्तींनी हे आसन केल्यास, त्याना याचा नक्कीच फायदा होऊ शकतो. शिवाय महिलांमध्ये गर्भाशयातील रक्ताभिसरण प्रक्रिया नियंत्रित करण्यासाठी देखील या आसनाची मदत होते.

सूर्यनमस्कार:

भारतात सूर्यनमस्काराची परंपरा अनेक पिढ्यांपासून सूरू आहे. सूर्य नमस्कार नियमित केल्यास अनेक आजार दूर होतील. लठ्ठपणाची समस्या असेल तर रोज कमीत कमी 10 वेळा सूर्य नमस्कार केल्यास तुमचं वजन कमी होईल. कारण सूर्यनमस्काराचे अनेक फायदे आहेत. रोज सूर्य नमस्कार केल्यास मनाची एकाग्रता वाढते, शरीराची लवचिकता वाढते, त्वचा उजळते, हाडं मजबूत होतात, पचनशक्ती वाढते आणि डोक्यातील तणावही दूर होतो.

ध्यान:

योगासनाची सर्वात प्रभावी पद्धती म्हणून ध्यानाकडे पहिले जाते. काही मिनिट्स जर ध्यान लावून तरी, मन आणि शरीरामध्ये प्रसन्नता संचारते. सकाळी ध्यान केल्यामुळे मन एका विशिष्ट दिशेने कार्यरत राहतं. तसंच पूर्ण दिवस मन एकाग्र, शांत आणि संतुलित राहातं. शिवाय दिवसभराच्या तणावपासून दूर राहण्यास मदत होते. त्यामुळे हा योगा अधिक महत्वाचा आहे.

अर्धचक्रासन:

मधुमेह अथवा साखरेचा कोणताही आजार वा पोटावरील चरबीपासून कमी करण्यासाठी अर्धचक्रासन हा उत्कृष्ट पर्याय आहे. याबरोबर हेदेखील लक्षात ठेवले पाहिजे की, ज्या व्यक्तींना हाडासंबंधी कोणतीही गंभीर तक्रार असेल, त्या व्यक्तींनी हे आसन अजिबात करू नये आणि ज्या व्यक्तींना रक्तदाब अथवा मानसिक कोणताही आजार असेल त्यांनीही या आसनापासून दूरच राहावं. केवळ मधुमेह नियंत्रणात आणण्यासाठी या आसनाचा उपयोग होतो.

पवनमुक्तासन:

योगा करताना हे आसन केल्याने पोट सुडौल होते आणि कणा मजबूत होतो. पवनमुक्तासन हे एकमेव असं योगासन आहे जे पचन क्रिया दुरूस्त करतं आणि पोटाचे आजारही दूर करतं. मेटाबॉलिजम वेगाने करत शरीरातील अतिरिक्त चरबीही कमी करतं. तसंच गॅसच्या समस्यापासूनही सुटका करते.

शलभासन:

बऱ्याच व्यक्तींना पाठ आणि कमरेचा खूपच त्रास असतो. विशेषतः महिलांना गरोदरपणानंतर तर हा त्रास सर्रास होतो. या आसनामुळे कंबर आणि पाठीचे स्नायू मजबूत होतात. शिवाय पाठीमध्ये आणि कंबरेत कोणत्याही स्वरूपाचा त्रास होत असेल तर हे आसन तुम्ही रोज करायला हवं. हे रोज करून तुम्हाला स्वतःलाच स्वतःमधील बदल जाणवेल. वरील सर्व आसनाव्यतिरिक्त पर्वतासन, दंडासन, वक्रासन, सेतुबंधासन, श्वन संचालन आसन व हस्तपाद आसन इत्यादी योगासने नियमित करणे आवश्यक आहेत.

योगासनाचे महत्त्व:

योगा खरंतर प्रत्येकाच्या आयुष्यात महत्त्वाचं आहे. हा केवळ एक व्यायामाचा प्रकार नाही तर, यामुळे तुमच्या शरीराला एक योग्य कसरत होते. सध्याच्या धावपळीच्या जीवनात बाकी सगळं मिळतं पण आपण स्वतःच्या शरीराकडे अर्थात आरोग्याकडे मात्र दुर्लक्ष करत आहोत. व्यायामाचे, योगाचे आपल्या आयुष्यात खूपच महत्त्व आहे. रोज योगा केल्याने ताणतणावपासून दूर राहतो. तसेच म्हातारपणात आरोग्याच्या समस्या टाळण्यासाठी योगा महत्वाचा आहे.. इतकंच नाही तर माणसाचे वजन, हाडं, मांसपेशी आणि सांधेदेखील दणकट राहातात. योगामुळे शरीरामध्ये ऊर्जा निर्माण होते. शिवाय तुम्ही नियमित योगा केलात तर कोणत्याही आजारापासून तुम्ही दूर राहू शकता. पण त्यासाठी ही गोष्ट नियमित करणं आवश्यक आहे. योगामुळे रक्तदाबदेखील नियंत्रणात राहातो. त्यामुळे योगा हा बऱ्याचशा आजारांना दूर ठेवतो जे जास्त महत्त्वाचं आहे.

आंतरराष्ट्रीय योगा दिन:

संयुक्त राष्ट्राने २१ जून हा 'आंतरराष्ट्रीय योग दिन' साजरा करण्याच्या प्रस्तावाला मान्यता दिली आहे. भारताच्या नेतृत्वाखालील १७५ देशांच्या प्रतिनिधींकडून हा प्रस्ताव करण्यात आला होता. भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेतही हा प्रस्ताव मांडला त्यास मान्यता देण्यात

आली आहे. या प्रस्तावात योगासनांचे फायदे आणि त्याचे आरोग्यावरील परिणाम यांचे विस्तृत विवेचन करण्यात आलेले आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या १९३ देशांपैकी १७५ देशांचे सहप्रतिनिधी लाभले आहेत. प्रथमच एखाद्या प्रस्तावाला एवढ्या देशांचे सहप्रतिनिधी लाभले. विशेष म्हणजे संयुक्त राष्ट्रातील सुरक्षा आयोगाचे कायमस्वरूपी सदस्य असलेले चीन, फ्रान्स, रशिया, इंग्लंड आणि अमेरिका हे देशही या प्रस्तावाचे सहप्रतिनिधी आहेत. जगात योगा दिन मोठ्या उत्साहात साजरा केला जातो. योगासनाचे महत्व अनेक राष्ट्रांना पटलेले आहे. त्यामुळे उत्तम आरोग्यासाठी योगा हा एकमेव पर्याय असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष:

व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासात योगासनाचे योगासनाचे विशेष महत्व अधोरेखित होते. एकंदरीत योगामुळे व्यक्तीचा बौद्धिक, नैतिक, मानसिक, सामाजिक, भावनिक व शारीरिक विकास होतो. यामुळे आरोग्य निरोगी व चैतन्यशील बनते. योगासनामुळे सामाजिक स्वास्थ्य उत्तम राखल्या जाते. योगाच्या सानिध्याने मानवाच्या दैनंदिन क्रिया सुधारून अंतर व बाह्य असे बदल घडून येतात. विविध आसने व प्राणायाम याद्वारे संपूर्ण जीवन बदलून जाऊ शकते. त्यामुळे जीवन आंनदी – उत्साही व निरोगी बनविण्यासाठी एकविसाव्या शतकात योगाची नितांत आवश्यकता आहे. आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावर योगाचा मोठ्या प्रमाणात प्रचार व प्रसार होताना दिसून येतो.

संदर्भ सूची:

1. Yadav V.P. and Yadav Rachana, Yoga for life, Friends publication, Delhi.1998.
2. Yoga: Yogasana and Pranayama, Dr.P.D.Sharma, Publisher:Navaneet Publication.
3. https://aajtak.intoday.in/story
4. https://hindi.webdunia.com

mail

Search mail

7 of 685

101

ng

ting

Publication for Research paper for Conference

Inbox ×

Sachin Kandale

Tue, Oct 27, 2:39 PM (13 days ago)

to poojaj1197, mangeshdjadhav12, vasudevmundeshastri111, ksunil.kale, dtp, swapnil19211, sarane1320, Surekha, ramchandrashinde310197, aditAp95, Na:

Marathi > English Translate message

Turn off for: Ma

नमस्कार सर / मॅडम

"संस्कृत - मराठी ऋणानुबंध"

आपला रिसर्च पेपर जो की आपल्या बीड च्या कॉन्फरन्स मध्ये प्रकाशित झाला आहे.
तो खालील वेबसाईटवर आपणास पहावयास मिळेल।

www.widrj.com

तरी सर्वांनी या वेबसाईटवर भेट देऊन आपला पेपर डाउनलोड करून घ्यावा।

संस्कृत विभाग,
स्वा सावरकर महाविद्यालय, बीड

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 ISSN 2319-4766
AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SRJIS

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL JUNE,2021, VOL- 10, ISSUE-47

Special Issue of Mahatma Jyotiba Phule, Mahavidyalay, Mukhed

Editor In Chief

Dr. Adkine Shivanand Baliram,

Principal

Veerbhadra Education Society's

Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalaya, Mukhed

Tq.Mukhed Dist.Nanded (MS)

NAAC Re-Accredited With "B"Grade

"चिरंतन महात्मा बसवेश्वर"

मुख्य-संपादक

प्राचार्य डॉ.अडकीणे शिवानंद बळीराम

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, मुखेड, .नांदेड

संपादक

प्रा. डॉ. कहाळेकर चांदोबा मरीबा

लोकप्रशासन विभाग, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, मुखेड, जि.नांदेड

सह-संपादक

डॉ.मंगनाळे संतोष कल्याणराव

भूगोल विभाग,

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,

मुखेड जि.नांदेड

सह-संपादक

श्री.गजमल अर्जुन वंझे

ग्रंथपाल,

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,

मुखेड जि.नांदेड

28	महात्मा बसेश्वर यांचा "कायक वे कैलास" सिद्धांताचे महत्व *वाकडकर महेश गणपतराव*	*98-99*
29	संत ज्ञानेश्वर व महात्मा बसवेश्वर यांचे तत्वविचार *डॉ. आहेर दिलीप किसन*	*100-104*
30	महात्मा बसवेश्वर आणि त्यांच्या वचन साहित्याचे महत्व *प्रा. डॉ. प्रकाश डी. राठोड*	*105-106*
31	आंतरजातीय विवाहाचे अध्य पुरस्कर्ते:: महात्मा बसवेश्वर *प्रा. उमाकांत शिवदास चलवदे*	*107-109*
32	महात्मा बसवेश्वर: परिवर्तनीय योद्धा *डॉ.कहाळेकर सी.एम.*	*110-113*
33	MAHATMA BASWESHWAR: FATHER OF SOCIAL REVOLUTION *Dr. Hatode Kirtiratna B.*	*114-115*
34	समतावादी जगत्ज्योती महात्मा बसवेश्वर *डॉ.केरबा कांबळे*	*116-117*
35	मानवी हक्क आणि जगत्ज्योती महात्मा बसवेश्वरांचे तत्व *प्रा. डॉ. कलवले गोविंद केरबा*	*118-120*
36	महात्मा बसवेश्वरांनी स्थापित केलेल्या लिंगायत धर्माचे तत्वज्ञान *प्रा.डॉ. बी.एन. नागलगावे*	*121-124*
37	वचन साहित्याचा शोध व बोध *श्री.अर्जुन बंडू गजमल*	*125-128*
38	महात्मा बसवेश्वरांचे क्रांती,परिवर्तनात्मक कार्ये *प्रा. डॉ. भगवान शंकरराव वाघमारे & प्रा.डॉ.संजय भालेराव*	*129-131*
39	आद्य समाजसुधारक- महात्मा बसवेश्वर *प्रा. डॉ. विक्रम अभिमन्यू ओतारी*	*132-134*
40	महात्मा बसवेश्वरांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन व कार्ये *प्रा.डॉ. शिवाजी किशनराव बल्लोरे*	*135-138*
41	महात्मा बसवेश्वरांचे स्त्री विषयक विचार व कार्य *प्रा. डॉ. पाटील बी.टी.*	*139-140*
42	BASAVESHWAR'S PHILOSOPHY HUMANITY ON SOCIAL REFORMS" 'AND SOCIAL EQUITY *Dr. B.V. Halmandge*	*141-149*

महात्मा बसवेश्वरांचे क्रांती,परिवर्तनात्मक कार्ये

प्रा. डॉ. भगवान शंकरराव वाघमारे
लोकप्रशाशन विभाग प्रमुख ॲड . बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी जि. बीड
प्रा. डॉ. संजय भालेराव
लोकप्रशाशन विभाग प्रमुख, शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कन्नड जि. औरंगाबाद

प्रस्तावना - बाराव्या शतकात कर्नाटकातील विजापूर जिल्ह्यातील इंगळेश्वर - बागेवाडी या गावात 1105 साली प्रतिष्ठीत पशुपात शैव कम्मेकुलातील एका कुटूंबात जन्म झाला. काहींच्या मते तो इंगळेश्वर जि.विजापूर या गावी झाला असावा असे मत आहे. त्यांच्या जन्मकाळाविषयी मतभेद, असलेतरी सामान्यत;त्यांचा जन्म 25 एप्रील 1105 वैशाख शुध्द तृतीया अक्षय्य तृतीया दिवशी महात्मा बसवण्णांचा जन्म झाला. त्यांचे वडीलमदिराज आणि आईचे नाव मादलांबीका हे होते. भावाचे नाव देवराज व बहिणीचे नाव नागम्मा होते. वयाच्या आठव्या वर्षी ज्ञान मिळविण्यासाठी ते कृष्ण व मलप्रभा या नद्यांच्या संगमावरील कुडल संगम येथे गेले, ते पशुपात शैवांचे प्राचीन अध्ययन केंद्र होते. तेथे बसवेश्वरांनी बारा वर्ष वास्तव्य केले. कुडलसंगम येथे त्यांनी वेगवेगळ्या भाषा, धर्म, तत्वज्ञान इत्यादींचा अभ्यास केला. त्यांचा विवाह त्यांच्या मामाच्या मुलीशी झाला. तेंव्हा ते सोलापुरातील मंगळवेढा येथे आले. तेथे ते एकतीस वर्षे वास्तव्य केले.

महात्मा बसवेश्वरांचे क्रांतीकार्ये -

1) **पाचही सूतके पाळू नका** - स्त्रियांच्या मासिक पाळीत जो स्त्राव पाझरतो तो स्त्री ही प्रजननासाठी सक्षम आहे त्याचे घोतक आहे. मातृत्वाशक्ती गौरवांकीत करणारा विटाळ हा अपवित्र कसा असू शकतो? म्हणून बसवेश्वर म्हणतात ऋतुस्नात, विटाळशी, रजस्वलेला अस्पृश्य समजू नये. तसेच इतर जातींचा विटाळ, उष्टे खाण्याचा विटाळ, मृत्युचा विटाळ, जन्माचा विटाळ ही पाचही सूतके पाळू नयेत. मात्र स्वच्छता ठेवावी व काळजी घ्यावी.

2) **संन्यास घेऊ नये, भिक्षावृत्तीचा निषेध** - इंद्रिय दमनाने विषय विकार वाढतात. चांगल्या विचार-भावनावर दाबलेले विषय विकार कुरघोडी करतात. म्हणून तारुण्य आल्यावर विवाह करावा, परंतू आजन्म अविवाहीत राहणे, परमेश्वर प्राप्तीसाठी संन्सास घेणे, सर्वसामान्य व्यक्तीसाठी योग्य नव्हे. ज्यांच्या आपल्या विकारांवर ताबा आहे, योग बळाने ज्यांना मनाला नियंत्रित करता येते, अशा निग्रही, ध्येयवादी, सिध्दीप्राप्त योगींनी समाजाच्या कल्याणासाठी सन्यास व्रत अवश्य धारण करावे. एखाद्या चांगल्या समाज कार्यासाठी उच्च ध्येय प्राप्तीसाठी समर्पित भावनेने कार्य करावयाचे असेल अशांनी अविवाहित राहून संन्याशी जीवन जगावे. बसवेश्वरांनी संन्यास घेणे बंधनकारक न ठेवता ऐच्छिक ठेवलेले आहे. संन्यास घेतल्याने पत्नी व मुले यांच्यावर अन्याय होतात, भिक्षा मागतात म्हणून भिक्षा मागून जगणा-यांचा त्यांनी निषेध केलेला आहे.

3) **एकदेव उपासना** - बाराव्या शतकाच्या काळात समाजातील लोक अनेक-अनेक देव देवींची उपासना करीत. हे कमी वाटले म्हणून अग्नी, पृथ्वी, सुर्य, चंद्र, जलदेवता, कुळदेवता, दशावतार, गणेण, काली, यल्लम्मा, रेणुकांबा इतकेच काय तर कुत्रा वानर, नाग, वाघोबा, गाय-बैल, मुंग्या हे प्राणी तसेच भिंती , गढ्या, किल्ले, विहरी, शेते, झाडे, नद्या-नाले यात राहणारे भूत-पिशाच्च, मैलार, मल्हारी, खंडोबा, मरीआई, मुंग्या, मातामाय इत्यादिची पुजा करीत.

समाजातील ही अनेक देवांची उपासना करणे म्हणजे एकाही देवावर विश्वास नसल्या सारखे आहे. मग एकही देव प्रसन्न होणार नाही. म्हणून बसवेश्वरांनी एकाच देवावर विश्वास ठेवणारी भक्ती करा असा उपदेश केला.

4) स्वर्ग-नरक विश्वात कोठेही नाही - देवलोक, मृत्युलोक ह्या दोन्ही वसाहती आकाशात कोठेही नाहीत. जेथे सत्य, शील, करुणा, माणुसकी आहे तेथेच साक्षात स्वर्ग नांदतो आणि जेथे अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचार आहे तोच नरक आहे. सदाचारच स्वर्ग आणि अनाचारक नरक होय.

5) अंधश्रध्दा नाहिशा केल्या - बसवेश्वर म्हणतात, देवाला प्रसन्न करण्यासाठी मुक्या प्राण्यांचे बळी देऊ नका. होम हवनात गरिबांना न मिळणारे दुध, तुप, दही, लोणी, वस्त्रे, टाकू नका. व्रत, वैकल्ये, नवस प्रायश्चिताचे विधी, उपास-तपास करुन शरीराला कष्ट देवू नका. देवदेवतेला पोटच्या मुली अर्पण करुन त्यांना देवदासी, जोगतीणी, भावीण, गणिका, मुरळी, आराधिनी, कसबिणी करु नका.

6) पाप-पुण्याच्या कल्पना मानवाला निष्क्रीय करतात - आपल्या नशिबी आलेली दु:खे, संकटे, मंदबुध्दी, दारिद्य हे मागच्या जन्मीच्या पापाचे फळ आहे ते म्हणे ब्रम्हलिखीत असते. ते अपरिवर्तनीयच असते. यावरच्या विश्वासामुळे श्रध्दाळू माणूस या जीवनात कोणतेही परिश्रम, प्रयत्न व साहस करीत नाही. कारण कितीही प्रयत्न केले तरी ब्रम्हलिखीत बदलणारच नाही तर प्रयत्नच कशाला करावा? परिणामी माणूस आत्मविश्वास गमावून निष्क्रीय होतो. मग इतर सुलभ मार्गाने म्हणजे गुप्तधन कसे मिळेत, जुगारातुन पैसे कसे मिळतील असे विचार त्याच्या मनात निर्माण होतात. म्हणून पाप-पुण्याच्या कल्पना झुगारुन द्यावयास पाहिजे. परिश्रमामुळेच आपले जीवन बदलू शकते यावर प्रत्येकाचा विश्वास असावा.

7) पुनर्जन्माचे आमिष दाखविले नाही - समाजात हा गैरसमज पसरविण्यात आलेला आहे की, सध्या मिळालेले जीवन हे मागच्या जन्मीचे पाप आहे. पुढच्या जन्म वैभव संपन्न घरात घ्यावयाचा असेल तर पुण्य गोळा करण्यासाठी व्रतवैकल्ये, उपवास करा. तीर्थयात्रा, नद्यात स्थान, सुवर्णदान, गोदान, भूमीदान, दानधर्म करा, देवळे बांधा, या जन्माची कर्मफळे पुढच्या जन्मात भोगावी लागतात. यालाच कर्मविपाक सिध्दांत म्हणतात. बसवेश्वरांना हे मान्य नाही. त्यांनी स्वर्गाचे अमिष व नरकाची भिती दाखवली नाही. बसवेश्वरांना मेल्यानंतरच्या जीवनाच्या केलेल्या कल्पना मान्य नाहीत.

8) पृथ्वीलाच स्वर्ग बनवू या - आपण जन्मालो ते हे दिसणारे अनुभवास येणारे जग खोटे नाही. मिथ्या किंवा लटके नाही. म्हणून आपण राहातो त्या पृथ्वीवरच घाम गाळून परिश्रम करुन सुखे निर्माण करु या असा भौतिकवादी, इहजीवनवादी विचार बसवेश्वरांनी मानवजातीला दिलेला आहे. स्वर्गाचे आमिष, प्रलोभन व नरकाची भीती त्यांनी लोकांना दाखबली नाही. कायक करण्याचे श्रम केल्यानेच पृथ्वीचा स्वर्ग होऊ शकतो हा मानवतावादी विचारच लोकांना सुखात ठेवू शकतो.

9) शकून-अपशकून, तिथी, नक्षत्रे यावर विश्वास ठेवू नका - शकून-अपशकून, मांजर आडवी गेली, तारा निखळला, कावळा ओरडला, मध्यरात्री कुत्रा वेल्हाळला, पाल चुकचकली, घुबडाचा घुघुत्कार यावर विश्वास ठेवू नये.लग्न जुळवितांना आई-वडील, नातेवाईक वधु-वर शरण यांना जे मान्य तोच शुभयोग समजावा. राशीकुट, गुण, ग्रह, नक्षत्रे, जुळली आहेत असे समजावे.

10) गुन्हेगारांना सभ्य समाजात आणले - जन्मत: सर्वच लोक निष्पाप व चांगले असतात, परंतू वाईट मित्रांच्या संगतीमुळे, दारिद्रयामुळे, रोजच्या गरजा पुर्ण न झाल्यामुळे, पोटच्या भुकेमुळे, आपल्यांना खायला मिळत नसल्यामुळे स्त्रिया-पुरुष अनैतिक व्यवसायाकडे वळून चोर, गुन्हेगार बनतात, मुली देवदासी, मुरळया, वैश्या बनतात. त्यांना चांगले समजाविले, उपदेश केला (समुपदेशन) चांगले वागविले तर वाईट लोकही सभ्य होऊन प्रतिष्ठीत चांगले जीवन जगू शकतात यावर बसवेश्वरांचा विश्वास होता. त्यामुळे त्यांनी दारु गुत्तेदार मारय्या, गायचोर उरिलिंगपेद्दी, काश्मिरचा मारेकरी चिक्कय्या, संकव्वा (पुर्वायुष्यातील वेश्या) यांना सभ्य समाजात आणून कायक (कर्म) करण्यास दिले आणि अनुभव मंटपाचे सदस्य केले.

11) नागिदेव कांवळे या अस्पृश्याकडे भोजन -

महामंत्री बसवेश्वर समाजातील शुद्र समजल्या जाणा-यांच्या घरी जात. त्यांचे भोजन प्रसाद स्वीकारित असत. वसवेश्वरांच्या आचरणाने व कृतीने प्रभावित होऊन अनेक शुद्रांनी अनेक देवांची पुजा सोडून इष्टलिंग भक्ती

स्वीकारली. एक दिवस नागिदेव कांबळे या अस्पृश्यानेही त्यांना भोजनाचे निमंत्रण दिले. गावकुसाबाहेरची अनेक स्त्री-पुरुष मंडळी सहभागी झाली होती. कर्मठ लोक वाकून खात्री करुन घेऊ लागले. बसवेश्वरांनी दुर्लक्ष केले आणि जमलेल्या स्त्री-पुरुषांना इष्टलिंग भक्ती स्विकारण्यास सांगितले. रोज अनुभव मंटपात यावयास सांगितले. बसवेश्वराने अस्पृश्य नागिदेव कांबळे यांच्याकडे भोजन करुन आपल्या कृतीतून व आचारातून समाजात जातीभेद पाळू नका असा चांगला संदेश दिला.

12) **स्त्रियांना स्वातंत्र्य -** स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा, दिक्षा घेण्याचा, संपत्ती घेण्याचा, राजसत्ता सांभाळण्याच्या, पतीची निवड करण्याचा, विधवांना विवाहाचा, घटस्फोटाचा हे सारे अधिकार नव्हते. स्त्रियांची संपत्ती सारखी देवाणघेवाण होई. कर्मठ लोकांनी तिला व्रतवैकल्ये, उपासतपास इतर कर्मकांडातच आजन्म गुंतवून ठेवले.

बसवेश्वरांना या गुलामी प्रथेची कल्पना होतीच. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही मन, भावना, बुध्दी, शक्ती असते याची जाणीव असल्यामुळे तिला विकासाच्या संधी उपलब्ध करुन दिल्या. स्त्रियांची पाचही सुतकातून मुक्ती केली. अनुभव मंटपातील स्त्रियांना लिहिणे, वाचणे शिकवून साक्षर केले. जे वाटते ते मत अनेक स्त्री-पुरुषांच्या समोर हिमतीने व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य बहाल केले. स्त्रिया वाद-विवादात सहभागी होऊ लागल्या. स्वाभिमानाने आपले विचार वचन काव्यातून व्यक्त करु लागल्या. अर्थार्जनाची कामे (कायक) करु लागल्या. बसवेश्वरांनी बाल विवाहाला विरोध केला. पुनर्विवाह, आंतरजातीय विवाहाला, विधवांच्या विवाहाला प्रोत्साहन दिले. कल्याण क्रांतीत वचन साहित्याला राज्याच्या सैनिकांनी आग लावल्यावर त्यातून बरेच वचन साहित्याचे गठ्ठे सातशे किलोमीटर अंतरावरील डोंगर कपारीत दुर्गम जंगलात उळवी (जि.उत्तर कन्नड) येथे सुरक्षित नेले. केवढी ही वचननिष्ठ व ज्ञाननिष्ठा अनुभव मंटपातील अनेक स्त्रियांनी विविध प्रकारचे उद्योग, व्यवसाय सुरु केलेले होते. उदा : सूत कातणे, सौंदर्य प्रसाधने विकणे, धान कोंडणे, तेलघाणी चालविणे, सुतार काम, स्त्री-पुरुषांना लिहणे-वाचणे शिकविणे, ज्ञानदान करणे इ.बसवेश्वरांनी स्त्रियांना स्वावलंबी, कर्तव्य कठोर व स्वाभिमानी बनवून त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण केला.

सारांश - भेदभावामध्ये होरपळलेल्यांचा आणि गरिबीत खितपत पडलेल्यांचा कैवारी होणे होय. मानवांच्या घनतेस (श्रेष्ठत्वास) उचलून धरणे होय. सर्व प्रकारच्या भेदभावांच्या निर्मूलन कार्यात सहकार्य करणे होय. या पृथ्वीस सकल जीवात्म्यांचे महाविवास व माहेर होण्यालायक करणे होय. कायकाव्दारे अर्थात शरीरिक श्रमामुळे येणारे अनुभव आणि आपल्या सारखेच इतरांना समजण्यासाठी दासोह करणे. या सा-यातून अनुभवासंगे समाधानाने जगणे होय. असे महात्मा बसवेश्वरांचे क्रांतीकार्य दिसून येते.

संदर्भग्रंथ -

डॉ. अशोक ग. मेनकुदळे : महात्मा बसवेश्वर, महाराष्ट्र बसव परिषद भालकी, तीसरी आवृत्ती - 2019.
डॉ. राजेश्वर सोलापुरे : लिंगायत एकस्वतंत्र धर्म, अरुणा प्रकाशन, लातूर - 2013
डॉ. सुर्यकांत घुगरे : जगत्ज्योतीबसवेश्वर, महाराष्ट्र बसव समिती, नांदेड - 2003
रमजान दर्गा : बसवेश्वरांचा विश्वसंदेश, महाराष्ट्र बसव परिषद, भालकी, सातवी आवृत्ती - 2018
प्रा. भिमराव ब्रम्हाजीराव पाटील : ऐतिहासिक बसकल्याण पर्यटन मार्गदर्शिका, शरण साहित्य मंडळ लातूर - 2014
डॉ.एच.थिप्पेरुद्र स्वामी : बसवेश्वर, साहित्य अकॅडमी, नई दिल्ली - 1982
दुर्गा भागवत : धर्म आणि लोक साहित्य, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई - 1975
भगत रा. तु. : संत साहित्य आणि अंधश्रध्दा निर्मुलन, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर - 2002